

Mira Kolar–Dimitrijević

PRIVREDNA KRETANJA,
ZAPOSLENOST I NEZAPOSLENOST RADNIŠTVA
SAVSKE BANOVI NE 1929—1939.

Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929—1939.

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Prvi svjetski rat a pogotovo međuratno razdoblje s više kriznih perioda (1924—1925, 1931—1934, 1937—1938) pokazali su da postoji velika ovisnost između političkih, privrednih i socijalnih kretanja i u našoj zemlji, te da ni male države ne ostaju izvan svjetskih tokova, pa je stoga i slobodno djelovanje privrednika moralo biti regulirano državnim intervencionizmom, čiji je najizrazitiji predstavnik na svjetskom planu buržoaski ekonomski historičar J. M. Keynes.

Savska je banovina u Kraljevini Jugoslaviji imala razvijenu statističku službu radnog tržišta i nekoliko dobrih ekonomista, te je zahvaljujući njihovom radu moguće primjerima utvrditi ovisnost između privrednih kretanja i kretanja zaposlenosti.

Budući da je ovaj rad izvod iz disertacije »Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine, obranjene 1978. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, neke komponente koje ulaze u sveukupna razmatranja kretanja privrede i radništva neće biti obrađene u ovom radu (radništvo u pojedinim privrednim granama i druge karakteristike strukture radnika).¹ Zbog određenih subjektivnih razloga nije bilo moguće osuvremeniti rad ni najnovijim rezultatima istraživanja ostalih ekonomskih historičara i povjesničara.²

KRATAK PREGLED EKONOMSKO-SOCIJALNOG RAZVOJA SJEVERNE HRVATSKE OD ZAVRŠETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA DO 1929. GODINE

1.

Promjene u privrednom i društvenom sustavu Hrvatske i Slavonije nakon njenog uklapanja u Kraljevinu SHS 1. XII 1918. bile su jako velike.

¹ Ovim radom obuhvaćeno je II, IV i V poglavlje disertacije.

² Zdenka Šimončić-Bobetko, Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918—1941), *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, 1/1980, 21—44 te neki drugi radovi iste autorice, kao i radovi Anđelka Runjića.

Oslobođeni pritiska buržoazije industrijski razvijenijih dijelova bivše Monarhije (Austrije, Mađarske i Češke) privrednici sjeverne Hrvatske nisu imali nikakvu konkurenciju u privrednom potencijalu oslabljene i razrušene Srbije, te se razvila veoma povoljna privredna konjunktura. Osnova toga privrednog poleta neposredno nakon prvoga svjetskog rata bila je u njezinim privrednim mogućnostima... Kao pretežno agrarna zemlja osrednje naseljenosti sjeverna se Hrvatska ubrzo oporavila od ratnih rekvizicija žita i stoke, te se već na početku 1919. razvila krijumčarska trgovina koja je prebacivala hranu u Austriju.³ Na intervenciju Antante, koja se bojala socijalnih previranja u Austriji, ta je trgovina legalizirana izvoznicama u jesen 1919. godine, te su svi agrarni viškovi, umjesto u pasivne krajeve zemlje, izvoženi u ratom poraženu i gladnu Austriju.⁴

S druge strane, iako je sjeverna Hrvatska, u odnosu na jako razvijene industrijske krajeve bivše Austro-Ugarske Monarhije, imala slabo razvijenu industriju,⁵ ipak je postepeno, osobito nakon 1904, razvila neku vrstu domaće industrije. Tada, neposredno nakon rata, zbog očuvanih industrijskih pogona — odmah nakon preorijentacije s ratne na mirnodopsku proizvodnju — ta je industrija mogla preuzeti snabdijevanje industrijskom robom ratom razrušenih istočnih dijelova novoformirane kraljevine. Uz to, rat je pogodovao stvaranju novih izvora akumulacije kapitala (nosioci akumulacionih kapitala uglavnom su ratni liferanti hrane), koji sada traže svoju reprodukciju, te dolazi do otvaranja velikog broja novih industrijskih pogona i do proširenja postojećih, iako su određene poteškoće zadavali nabava sirovina i nesređeni saobraćaj.

Osobito velike zarade ostvarivane su na izvozu hrane u Austriju. Zbog svoga izrazito pogodnog položaja prema Austriji, sjeverna je Hrvatska sve poljoprivredne i stočne viškove plasirala u Austriju.⁶ Osim toga, zbog velikog iseljavanja stanovništva u prekomorske zemlje s početka stoljeća, smanjena je na njezinom području agrarna prenaseljenost, praćena istodobnom racionalizacijom i mehanizacijom poljoprivredne proizvodnje na veleposjedima. Uslijed toga poljoprivreda sjeverne Hrvatske nalazila se u fazi prosperiteta i ta je konjunktura trajala sve do 1925. godine, kad je cijena pšenice postigla svoju maksimalnu visinu u čitavom međuratnom razdoblju. Na povećanje poljoprivrednih površina koje su obrađivali seljaci utjecala je i agrarna reforma.⁷

U prvom poslijeratnom periodu sjeverna Hrvatska razvija izvanredno veliku trgovinsku djelatnost prodajući žito, drvo i industrijsku robu široke

³ Na 1 km² 1921. godine dolazilo je 63,6 stanovnika (Popis stanovništva od 31. siječnja 1921, *Statistički godišnjak za 1929*, Beograd 1932, 57).

⁴ *D. Knežević*, *Ekonomске prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca posle prvog svjetskog rata*, zbornik: Drugi kongres KPJ, Slavonski Brod 1972, 218.

⁵ *I. Karaman*, *Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u hrvatskim zemljama do prvoga svjetskog rata*, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 316—329.

⁶ Slovenija nije imala viškova hrane, a Vojvodina je bila previše daleko, te joj zbog nesređenih saobraćajnih prilika nije bilo moguće da prodaje hranu na zapadnoevropskim tržištima, pogotovo što je popaljena Srbija apsorbirala sve njezine viškove.

⁷ *M. Erić*, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god.*, Sarajevo 1958.

potrošnje, te ni razne državne zabrane, ni nesređena monetarna pitanja, praćena velikom inflacijom, nisu mogli zaustaviti poslijeratnu akumulaciju kapitala. Potpuno slobodna trgovina u zemlji (izuzev za monopolske predmete), uvedena u ožujku 1919. godine, omogućila je trgovcima velike zarade, koje odmah plasiraju u novoosnovane tvornice i razna dioničarska društva. Zanimljivo je spomenuti da je nacionalizacija stranih firmi bila samo fiktivna, te da je i nakon provedene nacionalizacije četiri petine dioničarskog kapitala bilo u rukama Austrijanaca ili Mađara.⁸ Trgovci su bili najvećim dijelom Židovi mađarske ili njemačke narodnosti, koji su zahvaljujući poznavanju stranih jezika i svojim predratnim vezama omogućili takav polet hrvatske privrede neposredno nakon prvoga svjetskog rata. U otvaranje novih industrijskih pogona ulagao se svaki raspoloživi dinar, pa i više od toga... U bankama nastaju velika zaduženja, iznad svih kreditnih moći dužnika, a taj pravac slijedili su i imućniji seljaci, želeći obnoviti svoje istrošene inventare i unaprijediti svoja poljoprivredna gospodarstva.

U to su vrijeme kapitalističke grupe sjeverne Hrvatske osjetno bile pogođene monetarnom politikom beogradske vlade.⁹ Prilikom žigosanja kruna u jesen 1919. godine vlasnici kruna izgubili su 20% vrijednosti novca. Godinu dana kasnije zamjenom kruna za dinar u omjeru 4:1 — koji omjer nije bio realan — ponovo su bili pogođeni imaoći kruna, pogotovo seljaštvo koje nije novac ulagalo u banke. Zamjenom novca bili su osjetno pogođeni i radnici koji su primali zaradu u krunama i uz to ih je neposredno ugrožavala i neprestana sve veća inflacija, koja je povoljno utjecala na privredni razvoj.

Prodavalo se sve što se proizvelo, a to je poticalo intenzivnu industrijsku, zanatsku i poljoprivrednu djelatnost, jer se kapital neprestano umnožavao.

U svojoj knjizi »Industrija Hrvatske i Slavonije« Jozo Lakatoš pisao je 1924. godine: »Predratnu i današnju Hrvatsku usporediti u industrijskom pogledu nije skoro moguće. Dok je 1910. bilo u Hrvatskoj jedva stotinu poduzeća, koja su uposlivala više od pedeset radnih sila, danas ih imamo ako ne više a ono sigurno pet puta toliko. Broj pogonskih snaga u svim podhvatima Hrvatske i Slavonije iznosio je 1910. nešto blizu 40.000 HP (zapravo 38.333), a danas on iznosi oko 100.000 HP. Industrijskih dioničarskih društava u Hrvatskoj i u Slavoniji bilo je 1910. godine u svemu 58 sa sveukupnim temeljnim dioničkim (nominalnim) kapitalom od 52.000.000 kruna, dok danas ima u Hrvatskoj takovih industrijskih dioničarskih društava, koja svako za sebe samo imade toliku dioničku glavnica u dinarima. Broj pak sveukupnih dioničarskih društava je danas deset puta, a njihov dionički kapital najmanje dvadeset puta toliki, koliko je bio 1910. g.«¹⁰

Prema statistici Ministarstva trgovine i industrije među tvornicama koje su doživjele 1938. godinu, u *razdoblju 1919—1923. na području Hrvat-*

⁸ N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934, Beograd 1968, 10.

⁹ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba, Zagreb 1973, 184—186.

¹⁰ J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924, 3—4.

ske i Slavonije osnovano je 236 tvornica s kapitalom od 742,326.000 dinara, u kojima je bilo zaposleno 22.096 radnika i ugrađena pogonska snaga od 22.172 KS.¹¹

Najjača je bila drvna industrija. U tu industrijsku granu bila je uložena trećina dioničarskog kapitala, a broj zaposlenih kretao se od 28.000 do 40.000 radnika. Velike potrebe ratom razrušenih krajeva i evropskih država za građevnim drvetom dale su novi impuls već i inače razvijenoj drvnoj industriji u nas, te uz velika niču i mnoga mala pilanska poduzeća. Povoljno se razvijala i metalna industrija, jer je unapređenje poljoprivredne proizvodnje bilo povezano s nabavom novih poljoprivrednih strojeva i alatki. Isto tako i održavanje strojnog parka u saobraćaju i industriji zahtijevalo je razvijenu industriju toga tipa, te se otvara Tvornica vagona u Slavonskom Brodu i niz ostalih radionica za popravak i izradu strojeva. Povoljno se počela razvijati i kemijska i elektrotehnička industrija, iako je radna snaga u obje te grane bila uglavnom strana. Nasuprot tome, velikih poteškoća u poslovanju imala je prehrambena industrija, i to posebice mlinovi koji su izgubili mogućnost otpreme brašna na neagrarna područja bivše Monarhije, a iste mjere pogađaju i mesnu industriju. Zbog toga što je država favorizirala velike tvornice alkohola obustavio je rad niz malih poljoprivrednih pecara.

Međutim, čitav taj period do 1925. može se okarakterizirati kao doba masovne spekulacije novcem, životnim namirnicama i radnom snagom. Osnovano je mnogo novih tvornica, ali je čitav taj spektakularni industrijski razvoj bio bez sistema i baziran pretežno na zapošljavanju stranih radnika iz Austrije i Češke, gdje je vladala velika nezaposlenost. Uprkos izgradnji tvornica koje su proizvodile robu široke potrošnje ili pripremale drvo za izvoz, područje sjeverne Hrvatske ostalo je bez bažične industrije i bilo je veoma ovisno o sirovinama iz inozemstva.

2.

Poslije 1923. godine počinje se obustavljati emisija novoga novca, te se pretjerano investiciono ulaganje odražava na nestašici novca i u sve većim poteškoćama prilikom plasiranja robe na tržište.

Dolazi do krize kredita u kojoj u toku 1924—1925. propadaju gotovo sva nesolidna poduzeća i otpušteno je mnogo radnika. Uz to je počela i strana visokoakumulativna industrija vršiti sve jači pritisak na našu zemlju robom koja je bila jeftinija i bolja od domaće robe. Domaćoj industriji je sve teže . . . Visoke kamate na podignute kredite (20—30%) imobilizirale su već 1924. godine našu industriju, kojoj sada uslijed stabilizacije novca prijete i razmjerno jeftinija strana roba. Pokušalo se sniziti proizvodne troškove obaranjem radničkih nadnica, naročito u drvnoj industriji, ali ta sniženja nisu povećala domaćej robi konkurentsku sposobnost u odnosu na stranu. Kao posljedica sve oštrijih zahtjeva domaćih privrednika da se carinska stopa iz 1921. poveća, kako bi se onemogućio masovni ulazak stranoj robi, donesena je na sredini 1925. nova carinska tarifa

¹¹ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1940, 67.

zaštitnog karaktera.¹² Međutim, domaće industrije nisu od nje imale veće koristi, jer je sve više nedostajao kapital za proširenu reprodukciju uslijed smanjene potrošačke moći stanovništva,¹³ a rasla su i poreska opterećenja, koja su bila različita za razne dijelove zemlje i za razne slojeve stanovništva.¹⁴

U odnosu na period poslije 1929. i u tom je razdoblju osnovano mnogo novih tvornica i zaposleno mnogo novih radnika. Prema statistici Ministarstva trgovine i industrije među tvornicama koje su doživjele 1938. godinu, u razdoblju 1924—1928. na području Hrvatske i Slavonije osnovano je 147 novih tvornica s kapitalom od 262,569.000 dinara, u kojima je zaposleno 10.879 novih radnika i ugrađena pogonska snaga od 12.952 KS.¹⁵ U odnosu na period 1919—1923. očito je da je u tom razdoblju industrijski razvoj prepolovljen, i to i po broju tvornica i po broju radnika i pogonskoj snazi, a po kapitalu i znatno više.

Potkraj 1926. na području Hrvatske i Slavonije bilo je 1346 industrijskih poduzeća u odnosu na 4031 poduzeće u cijeloj zemlji. Od toga broja 491 pripadalo je tvornicama prehrambenih proizvoda, a 239 drvenoj industriji. Na trećem mjestu po broju pogona nalazila se kemijska industrija (77), a na četvrtom ciglarska (75). Tekstilna industrija nalazila se odmah iza metalurgijske (70) sa 56 tekstilnih tvornica i 9 tvornica konfekcije.¹⁶ Ta nam slika ne pruža prave odnose, jer izostavlja veličinu tvornica po kapitalu, radnoj i pogonskoj snazi. Najbolje svakako prolazi tekstilna industrija.¹⁷ Na području Hrvatskog zagorja i Međimurja, gdje je od davnine bio razvijen tekstilni kućni obrt i postojala velika gustina stanovništva, osnivaju se nakon donošenja carinske zaštitne tarife velike tekstilne tvornice. Te tvornice zapošljavaju mnogo slabo plaćenih radnica sa sela koje rade na istrošenim strojevima uvezenim iz inozemstva.

¹² Zbog pada cijena ta je tarifa kasnijih godina još više povećana. God. 1927. bila je 32%, a 1931. 46% vrijednosti uvezene robe (Z. Šimončić, Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918—1941), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, I, 1974, 63).

¹³ Osobito se snižava prihod seoskih domaćinstava. Na osnovi istraživanja S. Dubića na križevačkom je području ukupan dohodak seoskog gospodarstva veličine 4,6 ha bio 1929. godine samo 10.813 dinara te je svaki član toga gazdinstva mogao dnevno potrošiti 10,05 dinara, od toga 2,27 dinara u gotovom novcu i 7,78 dinara u naturi za ishranu (S. Dubić, Prilog istraživanju seljačkoga gospodarstva, Križevci 1933, 46—48). Od 1923. do 1928. godine indeks prihoda za jedno poljoprivredno gazdinstvo opao je od 100 na 78,52 (usp. N. Vučo, n. dj., 91).

¹⁴ Tek 1928. Zakonom o neposrednim porezima provedena je unifikacija poreza za cijelu zemlju. Međutim razni slojevi bili su različito opterećeni porezima. Tako je tisuću dinara seljačkog prihoda bilo opterećeno sa 100,38 dinara neposrednog i posrednog poreza, tisuću dinara malog trgovca i zanatlije sa 125,06, tisuću dinara bankara, industrijalca sa 45,22 dinara, a malog radnika i činovnika sa 222,28 (*Riječ*, 10. II 1929).

¹⁵ Statistika industrije..., n. dj., 67.

¹⁶ C. Gregorić, Naša industrija, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918—1928, Beograd 1928, 161.

¹⁷ Već 1927. Hrvatska je imala šest većih tvornica za preradu vune s 2740 radnika, dvije predionice pamuka i sedam tkaonica (v. opšir. Z. Šimončić-Bobetko, n. dj., 64 i ista, Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918—1941), *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 157 i 184).

Carinskom zaštitom iz 1925. tekstilna je industrija dobila monopolističke pozicije u zemlji, te je strani kapital ostvarivao izvanredne profite na račun jeftine radne snage. Pri tom je i dalje postojala velika ovisnost domaće industrije od inozemstva, jer je ne samo tekstilna, već i kemijska i elektrotehnička industrija nabavljala sirovine u inozemstvu, što je osobito došlo do izražaja u ratnim godinama kad je nabavka sirovina bila otežana.

U to najgore vrijeme industrijske stagnacije agrarno stanovništvo počeo je pogađati pad cijena poljoprivrednih proizvoda. Konkurentna sposobnost slavonskog žita na evropskom tržištu bila je slaba u odnosu na jeftiniju američku pšenicu, a započinje i proces agrarizacije industrijskih država (Austrije). U očekivanju boljih cijena žito je trunulo u spremištima, a cijena je neprestano padala. Od 417 dinara u 1924. cijena žita je do 1929. godine opala na 205—208 dinara (cijene novosadske burze).¹⁸ Seljak postaje sve slabiji potrošač industrijske robe i kupac zanatskih proizvoda. On više ne može udovoljavati svojim poreskim obvezama ni otplaćivati dugove iz konjunktornog perioda, te se postepeno još više zadužuje, a na gradskim tržištima rada seljak se sve više pojavljuje kao radna snaga. Padom cijena poljoprivrednih proizvoda na području današnje sjeverne Hrvatske bilo je pogodeno 75% stanovništva.

Ali ipak čitav decenij nakon završetka prvoga svjetskog rata Hrvatska je sjedište financijskog kapitala čitave Jugoslavije, te Zagreb i ima epitet njezina najjačeg privrednog centra.¹⁹ Sve do 1929 — odnosno do jeseni 1931 — povjerenje u privatne banke bilo je veće nego u državne, koje se istom formiraju. Raspoložujući velikom financijskom moći zagrebačke privatne banke financirale su velik dio veleindustrije Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, a dijelom i Vojvodine, te su direktori banaka bili istodobno i članovi upravnih organa najvećih dioničarskih poduzeća u zemlji. Posredstvom privatnih banaka ulazi u zemlju i strani kapital.

Financijski kapital toliko je ojačao u tom periodu da su se formirali bankovni koncerni. U Zagrebu Prva hrvatska štedionica, najjača domaća banka, imala je u svojoj interesnoj sferi 1924. godine 16 banaka i kreditnih zavoda, 51 industrijsko poduzeće, pet velikih trgovačkih društava i sedam saobraćajnih dioničkih poduzeća. U njezinoj domeni nalazila su se i velika industrijska poduzeća kao što je Tvornica papira na Sušaku, Destilacija drva d.d. u Tesliću, Brodska tvornica vagona itd.²⁰ Zbog toga što su banke bile locirane u Zagrebu, gotovo sva velika šumska poduzeća, koja su se bavila eksploatacijom i u ostalim krajevima zemlje, imala su svoja sjedišta u Zagrebu radi lakšeg obavljanja novčanih transakcija.

Financijski kapital osobito se povećao u vrijeme stabilizacije dinara, jer su dugovanja vraćana prema zlatnom paritetu, a taj je samo od 1923. do

¹⁸ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1950, 31 i N. Vučo, n. dj., 79—89.

¹⁹ M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi . . .*, n. dj., 19.

²⁰ R. Bičanić, *Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 101; T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. g.*, Zagreb 1961, 149. Timet poimenično navodi poduzeća u interesnoj sferi pojedinih banaka.

1925. povećan od šest švicarskih franaka za 100 dinara na 9,13 šv. fr.²¹ Raste i kamatna stopa, te se tek poslije 1927. godine počinje ponovo snižavati, ustalivši se na 12—14^{0/0}.²²

Do danas je još nedovoljno ispitana uloga i mjesto stranog kapitala u privredi Hrvatske. Čini mi se da je, zahvaljujući ulazu stranog kapitala u privredu Jugoslavije, čitav razvitak privrede u tom razdoblju imao prividno obilježje solidnosti i smirenosti. Borbe sitnih privrednika za održanje nisu bile tako evidentne i oni su propadali bez mnogo galame, te se to razdoblje često naziva periodom *relative stabilizacije kapitalizma u Jugoslaviji*, iako je to zapravo bila industrijalizacija bazirana na eksploataciji i polukolonijalnom položaju zemlje.

Postojanje raznih saveza u pojedinim privrednim granama pokazivalo je da je slobodna utakmica već davno prošla i da je liberalni kapitalizam zamijenjen monopolističkim, iako još ne i državnomonopolističkim. Proizvodnja, a i cijene u industriji često su bile uređene sporazumima, iako je prešutnim dogovorom to našlo slabog odraza u štampi.²³ Carinska zaštita poslije 1925. i kartelni sporazumi omogućivali su velikim tvornicama da ostvaruju izvanredno visoke profite. Mrežom kartela uspostavljena je veza između proizvođača sirovina (obično u inozemstvu) i prerađivača tih sirovina, te je tako eliminirana konkurencija, a strani kapital u zemlji i kapital na međunarodnom planu tako se sve više povezuju.

Međutim, u vremenu do 1929. još uvijek ne dolaze do izražaja sve negativnosti karteliziranja velike industrije osobito rada industrije sa smanjenim kapacitetima, te se sporazumijevanje uglavnom svodilo na formiranje visokih cijena industrijske robe. To je jedan od uzroka što se iz godine u godinu sve više otvaraju škarje cijena na štetu poljoprivrednih proizvođača, i cijene seljačke robe padaju iz godine u godinu sve više, slabeći kupovnu moć toga najbrojnijeg dijela stanovništva sjeverne Hrvatske.

Radne snage je poslije prvoga svjetskog rata bilo više nego prije. Bila je veća potražnja, ali je bila veća i ponuda radne snage. Demobilizirani vojnici, povratnici iz Rusije, izbjeglice iz krajeva okupiranih od Talijana, baranjske izbjeglice, povratnici iz Amerike, proletarizirani seljaci, koji nakon zatvaranja SAD pred nekontroliranim useljavanjem ostaju u zemlji, šegrti koji više ne mogu otići na višegodišnje naukovanje u industrijski razvijene dijelove nekadašnje Monarhije, te austrijski, čehoslovački i mađarski stručni radnici, koji dolaze na poziv naših industrijalaca, čine osnovu ponudene radne snage na tržištu.

Budući da su u periodu od 1919. do 1929. osnovane prema statistici Ministarstva trgovine i industrije na teritoriju sjeverne Hrvatske 383 tvornice s kapitalom od 1.004,895,000 dinara, u kojima je zaposleno 32.975 novih radnika i ugrađena pogonska snaga od 35.124 KS, znademo broj novih radnika zaposlenih u industriji sjeverne Hrvatske, i to jasno u

²¹ R. Bičanić, n. dj., 96—97.

²² Z. Šimončić, Osnovne karakteristike, n.dj., 67.

²³ S. Kukoleča, Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu, *Socijalni arhiv*, 1939, I-206, I-218. i I-226. Službeno karteli dobivaju veći zamah tek poslije velike svjetske krize, pa je i Uredba o kartelima donesena tek 18. VIII 1934. sankcionirajući stvoreno stanje.

onoj koja je preživjela period velike svjetske krize.²⁴ U odnosu na period 1929—1938. kad su na istom području osnovana samo 252 nova poduzeća s kapitalom od 383,264.000 dinara, zaposlena samo 16.072 nova radnika i angažirano 14.855 KS, taj period je izvanredno povoljan u privrednom smislu. Vjerojatno stoga i socijalne suprotnosti nisu tako dolazile do izražaja kao u drugom periodu, a laganije su smirivani i socijalni pokreti s izuzetkom prve dvije poslijeratne godine. Pa i slobodna radna snaga prenaseljenog sela ne prodire još u gradove s takvim intenzitetom kao u vrijeme velike svjetske krize, a i seljački proizvodi u tom periodu ne dostižu najnižu depresionu točku.

Iz tih podataka ne vidimo sveukupnu radnu snagu zaposlenu u privredi sjeverne Hrvatske. Zahvaljujući statistici socijalnog osiguranja znamo da je 1918. na području Hrvatske i Slavonije bilo osigurano 55.755 radnika (43.238 muškaraca i 12.517 žena), a prosjek je 1928. godine za isto područje 182.657 radnika (140.016 radnika i 42.641 radnica).²⁵ Prema tome, ako ne vodimo računa o broju činovnika osiguranih u socijalnom osiguranju, na području sjeverne Hrvatske bilo bi u periodu 1918—1928. zaposleno 126.906 novih radnika (96.778 radnika i 30.124 radnice), od toga bi prema statistici Ministarstva trgovine i industrije na industriju otpadalo samo 32.975 radnika. Očito da je veliku ulogu u tom periodu igralo zanatstvo i da je u njemu radilo svakako isto toliko radnika koliko i u industriji, ako ne i više. Uz to, znatnu ulogu igrali su sezonski radnici (šumski, građevinarski, ciglarski) koji su radili samo dio godine, i kućne pomoćnice koje su bile najjeftinija radna snaga. Osim toga u sjevernoj Hrvatskoj radilo je oko četiri tisuće rudarskih radnika i deset tisuća saobraćajnih radnika zaposlenih na željeznici, koji su imali svoje posebno socijalno osiguranje, a nepoznat nam je i broj poljoprivrednih radnika koji uopće nisu bili osigurani, pa prema tome i statistički neevidentirani.

Usprkos privrednoj konjunkturi i relativnoj stabilizaciji kapitalizma, položaj radnika sjeverne Hrvatske bio je veoma loš, a to je došlo do izražaja u jakom sindikalnom organiziranju i u velikom broju ekonomskih štrajkova. Radikalizacija radničkih pokreta i djelatnosti KPJ bile su otežane donošenjem Obznane i drugim zakonima i uredbama koji su pomalo našu državu sve više pretvarali u policijsku zemlju. »Da bi se izbjegle krupnije promjene,²⁶ kako naglašava R. Bićanić, država barem na papiru udovoljava radnicima koji traže zaštitu, te donosi Zakon o zaštiti radnika i Zakon o socijalnom osiguranju radnika, ali njihovom djelomičnom primjenom ne štiti dovoljno radnike.«

Međutim, do znatnog pogoršanja položaja radnika dolazi u vrijeme krize kredita zbog zatvaranja mnogih malih tvornica koje idu u stečaj ili su likvidirane prinudnom nagodbom van stečaja. Smanjena mogućnost zapošljavanja i povećana nezaposlenost slabe u to vrijeme otpornu moć radnika. Tome pridonosi i Zakon o militarizaciji željezničara i rudara.

²⁴ Statistika industrije..., n. dj., 67.

²⁵ Izvještaj ravnateljstva Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika za poslovne godine 1913—1920, Zagreb 1921, 13—14; *Radnička zaštita*, 1929, 505.

²⁶ R. Bićanić, n. dj., 107.

Štrajkovi su sve rjeđi, a radništvo — sindikalno razjedinjeno i obezglavljeno zabranom KPJ — sve se više pasivizira. Zbog krize 1925. snižene su nadnice radnika drvne industrije za 10⁰/0, a u 1926. snižene su zarade radnika gotovo svih privrednih grana. God. 1927. snižene su nadnice tekstilnih radnika za 5—10⁰/0.²⁷ Opadaju nadnice radnika u svim mjestima i u svim privrednim granama, da bi se 1927. ustalile na određenoj razini sve do velike svjetske krize.²⁸ Zbog paralelnog pada cijena agrarnih proizvoda, realna nadnica radništva ipak radikalnije ne opada ili ne opada toliko da bi izazvala socijalne potrese većih razmjera.

Snizivši nadnice, poslodavci su zahtijevali i reviziju radničkog zakonodavstva koje da je donio »komunistički vjetar« u 1922. godini, izjavljujući da su naše privredne prilike nedovoljno razvijene za moderno radničko zakonodavstvo. Međutim, do toga ipak nije došlo, već se potpuna provedba zakona zadržavala nedonošenjem provedbenih pravilnika (penziono osiguranje počelo se provoditi tek 1938, a i to parcijalno).

OSNOVNI PRAVCI PRIVREDNOG RAZVOJA SAVSKE BANOVINE OD 1929. DO 1939. GODINE

1.

Kretanje radništva ne može se promatrati izolirano od privrednih pojava. Zbog toga sam odlučila na temelju dostupne literature — koristeći se tu i tamo arhivskim izvorima — dati kratak privredni pregled po godinama, a na kraju svake godine i kratak osvrt na kretanje radne snage prema statistikama socijalnog osiguranja. Jednako kao i kretanje radne snage, tako i privredna kretanja pokazuju izvanredno nepravilna i stihijska kretanja, česte i jake trzavice izazvane unutarjugoslavenskim i izvanjugoslavenskim uzrocima.

2.

Godina 1929. Ta je godina bila veoma povoljna za privredu. Iako se u zemlji već od 1926. agrarna kriza sve više produbljuje, te se i škarje cijena sve više zatvaraju na štetu poljoprivrednih proizvoda, industrija još uvijek posluje veoma dobro, i još se ne osjećaju nikakvi znaci krize. Od 247 akcionarskih društava na području Jugoslavije, na području Savske banovine lociranih 98 ostvarila su te godine bilancu od 1.735,170.290 dinara ili 34,6⁰/0 opće jugoslavenske bilance. Od ostvarenog dobitka od 81,500.000 dinara oko 60⁰/0 razdijeljeno je u obliku dividendi akcionarima, te je takva dobit bila veoma privlačna za strani kapital koji još uvijek ulazi u zemlju.²⁹ Obilje jeftine radne snage sa sela — potaknute

²⁷ C. Gregorić, n. dj., 174.

²⁸ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi... n. dj., poglavlje »Položaj i zarade radnih slojeva Zagreba od 1918. do 1931. godine« sadrži mnogo podataka koji se odnose na čitavu sjevernu Hrvatsku, jer su korištene statistike A. Benka Grada.

²⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1929. godinu, I, Beograd 1932, 179, 301.

agrarnom krizom na traženje posla izvan poljoprivrede — omogućava najoptimalniji razvoj sekundarnih djelatnosti, iako se ja, kao ni tajnik Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu dr. A. Cuvaj nismo mogli oteti dojmu da su »teške političke prilike u zemlji uvelike otežavale ekonomsku konsolidaciju naše države [...]«. ³⁰

Izvanredno povoljnu konjunkturu imala je te godine drvna industrija, a povoljno posluju i ugljenokopi; u njima je nalazio zaposlenje velik broj seljaka-radnika, te 1929. godine još nema velikog pritiska na gradska tržišta rada. Tome pogoduje i pojačana sezonska emigracija poljoprivrednih radnika u Njemačku i Francusku, koje su oskudijevale na poljoprivrednim radnicima, te su samo u Francusku otišla 1929. godine 9064 radnika. ³¹

Usljed uvođenja diktature oslabili su sindikalno organizirani radnici, pogotovo nakon što su zabranjeni Nezavisni sindikati, te nema ni štrajkova. To iskorištavaju industrijalci, te nastoje sniziti nadnice pozivajući se na svjetsku krizu. ³²

Osigurana radna snaga brojila je te godine u prosjeku za sjevernu Hrvatsku 158.516. osoba; od toga je bilo 118.878 radnika i 39.721 radnica (tabela 1). Maksimalna zaposlenost bila je u lipnju, a najmanja u veljači, te i ta kretanja pokazuju stabilnost privrede u to vrijeme.

3.

Godina 1930. Te godine socijalno osiguranje bilježi na području sjeverne Hrvatske 161.032 osigurana člana (bez Merkura). Od toga je bilo radnika 118.048 i 43.066 radnica. Tako visok broj članstva socijalno osiguranje nije ponovo doseglo sve do 1937. godine. Međutim, u strukturi zaposlenih očito se javljaju predznaci krize i teških vremena: prosjek se muških radnika smanjuje, a ženskih povećava za 8% (tabela 1). Nezaposlenost se pomalo prenosi iz SAD i u evropske zemlje i postaje sve uočljivije da je prošlo vrijeme prosperiteta, iako se to još nije odražavalo na konkretnom poslovanju privrednika u Hrvatskoj. Kupovna snaga građanstva još je uvijek velika, a smanjivanje potrošačke moći seoskog staleža bilo je ionako dugotrajna pojava koja je trajala već od 1926. godine. Utjecaj smanjene kupovne moći seljaštva osjetilo je zanatstvo, ali se 1929. kriza u zanatstvu okarakterizirala kao »[...] kriza jednog staleža, koja je izazvana upravo napretkom proizvodnje, i ne može biti kriza privrede«. ³³ Međutim, u Izvještaju komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu već se ističe nagomilavanje roba koje ne mogu naći kupca, a osjećao se i strah od krize koja je već zahvatila mnoge zemlje. ³⁴ To je utjecalo i na sezonsko kretanje radništva, te je prosinac 1929. po broju radništva bio

³⁰ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 3.

³¹ Isto, 15 i 16.

³² Taj stav izlažu industrijalci u svojem memoaru od siječnja 1929 (H. Glaser, Revizija našeg socijalnog osiguranja, *Radnička zaštita*, 1929, 854).

³³ Isto.

³⁴ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1930, Zagreb 1931, 3.

jači od prosinca 1930. godine (tabela 4), iako je u prethodnom mjesecu bilo najviše zaposlenih radnika u 1930. godini, što je također neuobičajeno u vremenu do velike svjetske krize. Poremećaj sezonskih oscilacija također je nagovijestio nadolazak krize, i gotovo tri godine nakon toga prvog znaka nisu postojale pravilne sezonske oscilacije, već samo konjunkturane, ovisne o trenutačnim prilikama na tržištu roba.

U drugoj polovici godine počinje se zapažati opadanje privredne djelatnosti zbog osjetnog pada kupovne moći seljačkog stanovništva, te se sve više roba počinje nagomilavati u skladištima.³⁵ Uz to, počinje se javljati i odliv kapitala u inostranstvo, te iako je ta pojava u to vrijeme još neznatnih razmjera ipak pogađa neke industrije u kojima je u većoj mjeri bio angažiran strani kapital.³⁶

4.

Godina 1931. Iz zemlje se nastavilo povlačenje stranog kapitala pod pritiskom opće depresije. Dolazi do zastoja u trgovačkim poslovima. Uslijed strahovitih prilika koje su zahvatile američki kontinent opao je naglo i iznos novčanih doznaka naših iseljenika, te je plaćevna bilanca Narodne banke postala vrlo nepovoljna. Zakonska stabilizacija dinara 14. V 1931. (*Službene novine*, 104a) provedena je u najnezgodnije vrijeme podizanjem velikoga stabilizacijskog zajma u Parizu.

Pa ipak sve do rujna privredna djelatnost na području sjeverne Hrvatske — iako je bila smanjena — odvijala se u prilično normalnim prilikama. No ovisnost naše privrede o svjetskoj bila je očita. Slom bečkog Kreditanstalta i njemačke Darmstädter- und National-banke, te ukidanje zlatne valute u Engleskoj, prisiljava novčane zavode u Zagrebu na uvođenje restrikcije kredita, što je hrvatsku privredu, koja je uglavnom radila pomoću zajmova, dovelo vrlo brzo u veoma težak položaj. Slom Prve hrvatske štedionice u rujnu 1931. i uvođenje moratorija svih isplata u bankama doveli su do posvemašnjeg zamiranja privrednog života. Umjesto normalnog kolanja novca posredstvom banaka, novac se sada tezaurirao i sve više nestajao s tržišta. Potrošnja je znatno opala, a prvi pokušaji države da liberalnu trgovinu i privredno poslovanje zamijeni planskom privredom nisu imali očekivanog uspjeha. Novčani zavodi koji su do tada financirali rad mnogih industrija prepustili su ih sada njihovoj sudbini. Dolazi do sukcesivnog otpuštanja radništva, do skraćivanja radnog dana ili uopće do potpunog zatvaranja pojedinih tvornica. Nezaposlenost kakva nikada do tada nije bila zabilježena u našoj zemlji bila je uvećana navalom siromašnih seljaka na tržišta rada jer su izgubili mogućnost bilo kakve zarade prodajom poljoprivrednih proizvoda. Gradovi su postali pretrpani nezaposlenim radnicima koji su tražili bilo kakav posao za bilo kakvu zaradu.

Naglo zamiranje privrednog života može se opaziti na tabeli 4. Broj radnika u prosincu 1931. na području sjeverne Hrvatske bio je za 10.000 manji od broja radnika zaposlenih u istom mjesecu 1930, a već potkraj

³⁵ N. Vučo, n. dj., 95—96.

³⁶ V. Bajkić, Odliv kapitala u inostranstvo od 1930. do juna 1931. *Narodno blagostanje*, 1932, 46.

1930. bio je slabiji po zaposlenosti nego potkraj 1929. godine. Prema izvještaju Centralnog sekretarijata radničkih komora potkraj 1931. na području Radničke komore u Zagrebu (područje sjeverne Hrvatske) bilo je 38.976 nezaposlenih s time da nadničari nisu iskazani kao nezaposleni, jer ih radnička statistika nije ni registrirala.³⁷ Nezaposlenost je najviše pogodila radnike rudarske, drvne i metalurgijske industrije, te je na konferenciji u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja predloženo da se provede redukcija stranih radnika kako bi se zaštitila domaća nezaposlena radna snaga. Centralni sekretarijat radničkih komora zatražio je također da se provedu državne intervencionističke mjere u privredi radi saniranja privredne djelatnosti i smanjenja nezaposlenosti.³⁸

U radnoj strukturi javljaju se svi znaci krize. Opaža se daljnji porast zaposlenih žena i djece (za 3% u odnosu na prethodnu godinu) uz istodobno smanjivanje muške radne snage (u odnosu na prethodnu godinu pad za 3%).³⁹ Opće smanjivanje radne snage ide, dakle, isključivo na štetu muških radnika. U toj prvoj etapi krize ženska je radna snaga čak na dobitku, zahvaljujući nesmanjenoj proizvodnji u tekstilnoj industriji i jeftinijoj nadnici žena u ostalim privrednim granama.

Te je godine potkraj ožujka proveden i jedini popis stanovništva po zanimanjima. Prema njemu najamno radništvo (radnici, nadničari i sluge, naučnici i kućne pomoćnice) brojilo je 263.216 osoba. Ako se od toga broja oduzme radničko članstvo socijalnog osiguranja u ožujku (151.221, v. tabelu 4), dobivamo da su poljoprivredni radnici-bezemljaši, nezaposleni, željezničari i rudari brojili 111.995 osoba, te da prema tome socijalnim osiguranjem SUZOR-a nije bilo obuhvaćeno oko 42% radništva sjeverne Hrvatske.

5.

Godina 1932. »Opšta privredna kriza postepeno je zavládala celim svetom. Kriza kapitala i proizvodnje dobara, nezaposlenosti i krajne bede svijui, koji živu od posla i rada. Opseg i jačina ove krize nezapamćena je u povesti sveta i naroda. Danomice raste ogromni broj nezaposlenih radnika, koji su izgubili svaku mogućnost bilo kakova zaposlenja i zarada. Milioni potrošača ostali su bez sredstava, pa je tako ova privredna kriza pored industrijskih zahvatila i sve agrarne zemlje, koje ne mogu da unovče svoje produkte uz cenu, koja odgovara vrednosti i troškovima proizvodnje.«⁴⁰ God. 1932. industrijska proizvodnja u svijetu (bez Sovjetskog Saveza) opala je za 37%.⁴¹ Tome općem stanju svjetske privrede,

³⁷ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931, Zagreb 1932, 15 i 243.

³⁸ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije (dalje: AJ, f. 65), kut. 1608/2638 — II 40777/16. XII 1931. — predstavka Centralnog sekretarijata 11. XII 1931. ministru dru Kostu Kumanudiju.

³⁹ V. tabelu 1. Taj postotak nije posve točan, jer zbog reorganizacije okružnih ureda nemamo posve točne podatke za sjevernu Hrvatsku, koje sam uvijek dobivala sumiranjem pojedinih okružnih ureda.

⁴⁰ M. Glaser, Potrebe našeg osiguranja radnika u novoj godini 1932, *Radnička zaštita*, 1932, 1.

⁴¹ N. Vučo, n. dj., 136.

dakako, nije mogla izbjeći ni naša država. O širenju krize u industriji i zanatstvu Savske banovine detaljne podatke daje Inspekcija rada u Zagrebu. Od 25 privrednih grupa — kako je privreda tada bila grupirana — svega su tri 1932. godine radile normalno (tekstilna industrija, ugostiteljstvo i poduzeća za proizvodnju energije).⁴² Nižu se stečajevi za stečajevima, a još je više privrednih poduzeća u to vrijeme likvidirano prinudnim poravnanjem van stečaja.⁴³

God. 1932. je godina traženja izlaska iz krize na svjetskom i jugoslavenskom planu.⁴⁴ Ali dok su razvijene kapitalističke zemlje primjenjivale mjere koje su težile uravnoteženju podjele nacionalnog dohotka, kontrolom nad eksploatacijom radničke klase,⁴⁵ jugoslavenski državni intervencionizam sastojao se u povezivanju vlade s kapitalističkim grupama radi jačanja kapitala pojedinih grupa državnom pomoći, a sve to na račun radničke klase i osiromašenog sela. Potrošačka moć stanovništva mogla se povećati samo jačanjem kupovne snage seljaštva. Suprotno tome, Zakon o zaštiti zemljoradnika od 19. IV 1932 (*Službene novine* od 20. IV 1932) posve je izbacio seljaka iz trgovačke mreže i kao potrošača i kao platišu. Pozivajući se na taj zakon prestali su dugove plaćati i veleposjednici i bogati seljaci, te je cjelokupna trgovina pala na minimum i obavljala se samo gotovim novcem. Isplata seljačkih dugova kasnije je prolongirana na dulje vrijeme, te su tako i trgovina i zanatska djelatnost na selu gotovo umrtvljene.⁴⁶ Oslabila je i kupovna moć gradskog stanovništva, osobito snižavanjem plaće činovnika za 10%. Gradsko stanovništvo uglavnom živi na račun niskih cijena poljoprivrednih proizvoda, odnosno škara cijena, to više što su ostale visoke cijene onoj industrijskoj robi koja je sirovine plaćala devizama, a to je bila gotovo sva kemijska, elektrotehnička i tekstilna industrija.⁴⁷ »Tako je dio tereta gospodarske krize prebačen s gradske privrede na seljačku proizvodnju«, pisao je nakon završetka krize ekonomist M. Goranović.⁴⁸

Karakteristično je da — za razliku od industrijske proizvodnje u razvijenim kapitalističkim zemljama — industrijska proizvodnja u Jugoslaviji

⁴² Izveštaji Inspekcija rada u 1932. godini, Beograd 1934, 59.

⁴³ Na području Savske banovine registrirano je 1932. godine 107 stečaja i 339 prinudnih poravnana, pri čemu je najviše stečaja bilo u trgovini i industriji (Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1932, Beograd 1934, 250).

⁴⁴ Takav jedan zbir jugoslavenskih rasprava štampan je u *Financijskom arhivu*. Poslije rata o tome je pisao D. Sabolović, Odras ekonomske krize u Jugoslaviji 1930—1933, na ekonomskim mjerama države i na ekonomsko-teoretskoj obradbi, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, III, 1957, 251—279.

⁴⁵ Na XVI međunarodnoj konferenciji rada održanoj u travnju 1932. u Genovi osuđena je svaka politika smanjivanja nadnica kao direktan uzrok produžavanja krize (D. Jeremić, Međunarodna tehnička pripremna konferencija, *Radnička zaštita*, 1933, 85).

⁴⁶ Uredbom o zaštiti zemljoradnika predviđena je isplata seljačkih dugova u roku od tri do 12 godina (*Službene novine* od 23. XI 1933).

⁴⁷ D. N. Plavšić, Predlog za sanaciju naše finansijske i privredne krize, Zagreb 1932, 7. Interesantan je i rad H. Sirovatke, Privredna kriza i reforma kapitalističkog sistema sa planskom podjelom produkcije i socijalizacijom rada, Osijek 1933.

⁴⁸ M. Goranović, Poljoprivredni dohodak Jugoslavije, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, IX, 1937, 37. M. Matićka, Odras privredne krize (1929—1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 8/1976, 333.

za vrijeme krize nije pala ispod razine koju je imala 1926. godine. Ta je pojava rezultat gotovo potpune obustave uvozne robe i orijentacije potrošnje na domaće proizvode. Zahvaljujući carinskoj zaštiti države i niskim proizvodnim troškovima na račun radničkih nadnica, i starih, jeftino kupljenih strojeva u inozemstvu neke su vrste roba ipak bile pristupačne potrošačima. Pojedine privredne grane posluju čak vrlo povoljno (tekstilna industrija). Opadanje proizvodnje opaža se ponajviše u onim industrijama koje su bile monopolizirane, tj. koje su već i prije krize bile zaštićene od uvoza, te su i ranije potpuno podmirivale domaće potrebe (alkoholna industrija, šećerane, tvornice duhana itd.). Najjače je kriza oštetila one industrijske grane koje su radile većim dijelom za izvoz (sječa drva i rad na pilanama). Zamiranje proizvodnje u drvnoj industriji ostavilo je bez posla masu proletariziranih radnika-seljaka i usmjerilo njihovo kretanje prema gradovima u potrazi za zaradom. Nezaposlenička pomoć bila je posve minimalna. U vrijeme najžešće krize prosječna godišnja pomoć po nezaposlenom radniku bila je oko 130 dinara, uključivši i željezničku povlasticu za traženje posla izvan mjesta boravka.⁴⁹

U 1932. godini izvanredno povoljno posluje građevinarstvo, čime se još više privlači nezaposlena radna snaga sa sela u gradove. Indeks zaposlenosti građevinarskih radnika iz druge polovice 1932. godine na području sjeverne Hrvatske nije dostignut nikada do drugoga svjetskog rata, te je očito da se umjesto teauriranja novca — zbog nemogućnosti da se posredstvom banaka kapital pušta u promet — građenje smatralo najsigurnijom investicijom.⁵⁰

Opseg krize 1932. godine na području sjeverne Hrvatske najbolje pokazuje kretanje radništva. U odnosu na 1929. godinu radništvo je smanjeno za 18⁰/₀ (radnici za 20⁰/₀). Provodi se i racionalizacija, ali je ona shvaćena ne kao modernizacija proizvodnje, već snižavanje proizvodnih troškova na račun radničkih nadnica. Radi toga se još uvijek zamjenjuje muška radna snaga slabije plaćenom ženskom radnom snagom. Godišnji prosjek broja zaposlenih osiguranih radnica bio je 1932. godine veći za tisuću žena od godišnjeg prosjeka u 1929. godini, a ta je godina bila poznata po povoljnoj privrednoj konjunkturi.

U to vrijeme dolazi do prestrukturiranja privrede. Budući da se pokazalo da krizu laganije preživljavaju veća poduzeća s jačim kapitalima, dolazi do koncentracije kapitala. Prema Sergiju Dimitrijeviću broj akcionarskih poduzeća u Jugoslaviji povećao se od 1930. do 1932. za 89⁰/₀, dok je istodobno broj neakcionarskih poduzeća smanjen približno za 30⁰/₀.⁵¹ Taj je proces zahvatio i područje sjeverne Hrvatske, iako nešto

⁴⁹ D. Sabolović, n. dj., 264.

⁵⁰ Gotovo sve banke na području sjeverne Hrvatske zatražile su zaštitu od isplate uloga i ostalih potraživanja, te štedišne nisu mogli slobodno raspolagati novcem. Takvu zaštitu imala je na području sjeverne Hrvatske Prva hrvatska štedionica Zagreb, Banka i štedionica za Gorski kotar d.d., Jugoslovenska udružena banka d.d., Zagreb, Koprivnička banka d.d., banka Braće Turković d.d. u Zagrebu i Gradska štedionica Osijek (Usp. Izvješčaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1932, Zagreb 1933, 65—66).

⁵¹ S. Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije 1918—1941, Beograd 1962, 112.

manje zbog nelikvidnosti privatnih banaka u Zagrebu, koje su do krize imale vodeću ulogu u privredi sjeverne Hrvatske a sada su prestale biti njen financijer.

6.

Godina 1933. Te godine kriza u svijetu počela je pomalo popuštati, pa je u kapitalističkim i industrijski razvijenim zemljama nastupilo polaganano, postepeno oživljavanje privrednog života aktiviranjem novih malih kapitala i primjenom intervencionističkih državnih mjera. U našoj zemlji, u kojoj su uzroci krize bili duboki i mnogostruki, kriza svoju najnižu točku dostiže tek u toj godini.⁵² To konstatira i N. Vučo na temelju izvještaja Inspekcija rada, utvrdivši da je te godine i agrarna kriza dostigla kulminaciju, te da je time potvrđena korelacija uzajamnog djelovanja više faktora.⁵³ To potvrđuje i kretanje radne snage, te stoga treba korigirati mišljenja nekih autora da je kriza bila najoštrija 1932. godine. Industrija je još uvijek živjela od rasprodaje svojih zaliha, te je industrijska proizvodnja znatno ispod mogućih kapaciteta. Te godine započinje se i rapidno nazadovanje u građevinarstvu, gdje su se iscrpili ranije akumulirani kapitali, a novi se još nisu stvarali. Zastoj u toj privrednoj grani djelovao je na obustavljanje rada ciglana, a također i na zanatstvo koje je jako povezano s građevinarskom djelatnošću. Najbolje još uvijek posluje tekstilna industrija, koju štiti carinska politika.⁵⁴

Žetveni prinos u 1933. bio je povoljan, ali cijene poljoprivrednih proizvoda — s malim izuzecima — i dalje padaju. Cijene stočnih proizvoda stagniraju. Zbog nerentabilnosti agrarne proizvodnje dolazi do sve jače pauperizacije seljaštva, a zbog minimalne potrošačke snage seljaštva privredna se situacija ne poboljšava.⁵⁵ Unutar zemlje kao da nije bilo ni jedne snage koja bi mogla pokrenuti privredno oživljavanje.

Prvi znaci izlaska iz depresije dolaze izvana. Neznatno poboljšanje počelo se osjećati u onim privrednim granama koje su radile za izvoz (drvena industrija).⁵⁶

U odnosu na 1929. godinu osigurano je radništvo manje za 18% (muškarci za 25%). Kao i prethodnih godina kriza je znatno manje pogodila žene, kojih je postotak bio za 3% veći nego 1929, i 1% veći nego 1932. godine (tabela 1—2). Iako je broj osiguranog članstva u socijalnom osiguranju u 1933. opao, broj bolesnika u ambulantom socijalnog osiguranja bio je znatno povećan. Razlog toga povećanja trebalo je tražiti u pogoršanju zdravlja i socijalnih prilika radnika zbog dugotrajnosti pri-

⁵² Isto, 105. To potvrđuje i Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1933, Zagreb 1934, 6, 17.

⁵³ N. Vučo, *Agrarna kriza...*, n. dj., 213.

⁵⁴ Izvještaj Zanatske komore u Zagrebu za godinu 1933, Zagreb 1934, 1; Izveštaj predsjedništva Centralnog odbora za posredovanje rada 18 i 19 decembra 1933 u Beogradu, *Glasnik središnje uprave za posredovanje rada*, Beograd 1934, 15.

⁵⁵ Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore, n. dj., 5.

⁵⁶ Isto, 34—38. Na tom je mjestu donesen opis prilika u pojedinim industrijskim granama. Vidi se da većina industrija koje rade za domaće tržište posluje loše. To je potvrđeno i u Zapisniku skupne sjednice Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu 28. XII 1933, 4—5 — govor M. Vrbanića.

vredne krize, a djelomično i u bijegu u bolest zbog straha od nezaposlenosti ili otpuštanja s posla.⁵⁷

Po broju radnika vidimo da je to doista najteža godina krize. Međutim u kolovozu, rujnu i listopadu broj radnika bio je veći nego prethodne godine, što je pozitivan znak. Potkraj godine ponovo dolazi do otpuštanja četiri tisuće radnika (tabela 4).

Ta je godina bila osobito teška za nezaposleno radništvo. Velik broj poduzeća tek sada obustavlja rad zbog nedostatka obrtnog kapitala. Mnogo radnika i namještenika ostalo je bez posla, a nisu pronađene nove mogućnosti za oživljavanje privredne djelatnosti.⁵⁸ Kriza ne štedi nikoga... Na konferenciji Trgovinsko-industrijske komore 5. I 1933. u Zagrebu podnesen je niz referata o stanju u privredi i prijedlog za sanaciju privredne situacije u Savskoj banovini. Zahtijeva se ponovno uspostavljanje povjerenja u kreditno poslovanje i pravedna likvidacija zamrzlih obveza seljaka i banaka, uspostavljanje normalne proizvodnje i normalnog prometa roba uz intenzivnije javne radove, te ukidanje iznimnih državnih mjera.⁵⁹ Zbog neplanskih rješavanja problema krize i neizradene dugoročne politike, sva palijativna rješenja pokazala su se nedovoljnim, to više što je svaka odredba nailazila na protivnike. Zanatlije i trgovci napadaju zaustavljanje isplate seljačkih dugova i ograničenje isplate uloga kod banaka, zahtijevajući istu zaštitu i za sebe. Oni se isto tako kao i industrijalci protive smanjenju radnog vremena, tvrdeći istodobno da je u našim nerazvijenim privrednim prilikama nemoguće provesti pravu racionalizaciju proizvodnje zbog nedostatka financijskih sredstava.⁶⁰ Pokušaj da se vodi paralelno industrijska i agrarna protekcionistička politika nije uspijevao poboljšati opću privrednu situaciju, jer su se mjere konfrontirale, a zaštita skupe domaće industrijske robe na račun jeftinih agrarnih proizvoda nastavljena je i u tom periodu.⁶¹

Zbog nepostojanja zajedničkog jezika među poslodavcima i vlastima, te nepomirljivih klasnih suprotnosti koje su danomice rasle, izlaz iz krize na području sjeverne Hrvatske bio je ovisan isključivo o vanjskim utjecajima. Čekajući da se prvo privredna situacija poboljša na svjetskom planu, kriza na jugoslavenskom području bila je znatno produžena, jer u zemlji nije bilo ni jedne snage koja bi mogla pokrenuti privredni život na bazi uzajamnog dogovaranja i zdravog poslovanja.

7.

Godina 1934. U toj godini svjetsko tržište počinje normalnije funkcionirati, te se to odmah osjeća i u Jugoslaviji. Kredit je bio nešto povećan, dolazi do smanjenog tezauriranja novca, a pojačan je izvoz u Italiju, u

⁵⁷ Izvještaj za 1933. godinu, *Radnička zaštita*, 1934, 512.

⁵⁸ B. Haberle, Na pragu petnaeste godine, *Radnička zaštita*, 1933, 4.

⁵⁹ Historijski arhiv u Zagrebu (dalje HAZ), Trgovinsko-industrijska komora (dalje TIK), 3645/1933 I — konferencija Trgovinsko-industrijske komore 5. I 1933. i prijedlog Arka, te rezolucija od 11. IV 1933 (*Privreda*, 1933, 96).

⁶⁰ HAZ, TIK, 282/1934 — predstava Zanatske komore u Zagrebu 3457/2. I 1934. upućena Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja.

⁶¹ V. opš. M. Matićka, Odras privredne krize... n. dj., 333, 336.

koju ide 65% našega cjelokupnog izvoza.⁶² Ti znaci, koji se u sjedištu državnih banaka Beogradu počinju javljati već 1933. godine, počinju se na području Savske banovine osjećati tek 1934. godine.⁶³

Radi opće štednje te godine Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu nije štampala izvještaj o gospodarskom stanju, zbog čega je teže pratiti privredna kretanja. Taj je nedostatak nadomješten djelomično izvrsnim izvještajima dra Marija Krmpotića o privrednim i socijalnim prilikama u Jugoslaviji rađenim za potrebe Središnje uprave za posredovanje rada.⁶⁴ Sumarnu karakteristiku privrede u toj godini dao je pak predsjednik Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu na kraju godine.⁶⁵ Arko je izjavio da je rad industrije ovisan o potrošačkoj moći seljaštva koja je još uvijek veoma niska zbog toga što seljak nema novca. S druge strane privreda je ovisna o izvozu, a taj je sve više pogodan uvoznim ograničenjima i sistemima kontingentiranja te međudržavnim sporazumima. Kako bi se spriječila unutrašnja konkurencija, na osnovi vlašćenja § 63 Financijskog zakona za godinu 1934/35. donesena je Uredba o kartelima 3. VIII 1934 (*Službene novine*, 18. VIII 1934), ali je ona pogodovala samo velikim kapitalističkim poduzećima, a djelovala nepovoljno na poslovanje manjih nezaštićenih tvornica i zanatlija. Carinskim zaštitnim mjerama domaća industrija postigla je gotovo monopolistički položaj, ali je karteliziranjem — i na širem svjetskom planu monopoliziranjem — ipak bila uključena u svjetsku kapitalističku mrežu. Raznim ekonomsko-političkim mjerama pokušali su se rješavati privredni problemi naše agrarne zemlje, ali zbog slabe sirovinске baze i potrebe uvoza repromaterijala, te sve brojnijih kliničkih sporazuma, izvozna bilanca Jugoslavije bila je i dalje pasivna, a cijene poljoprivrednih proizvoda niske u odnosu na industrijske.⁶⁶ Prema Indeksu Narodne banke poljoprivredni su proizvodi 1934. godine u odnosu na 1928. pali za 57%, a industrijski samo za 3%.⁶⁷

U 1934. žetva pšenica bila je slabija nego 1933, ali je zato berba kukuruza bila rekordna. Međutim, nešto povišene cijene pšenice i nešto snižene cijene kukuruza prouzrokovale su da je seljak raspolagao jednako slabom novčanom masom kao i ranijih godina. Slaba kupovna moć većine stanovništva zaustavlja proizvodnju, što se odražava na niskim nadnicama radnika. U odnosu na ranije razdoblje realna nadnica u to vrijeme opada, iako krizna situacija više nije tako teška kao prije.⁶⁸

Na početku 1934. održana je u zagrebačkoj Trgovinsko-industrijskoj komori konferencija senatora i narodnih poslanika s privrednicima Savske banovine. U svojem je izvještaju V. Arko rekao da je prije oko 600 poduzeća Savske banovine zapošljavalo oko 100.000 radnika, a na početku

⁶² V. Serdar, Utjecaj razvitka... n. dj., 123.

⁶³ V. Bajkić, Kraj privredne depresije u Jugoslaviji — konstatuje OUZOR u Ljubljani, *Narodno blagostanje*, 1933, 55—56; *Narodna privreda u 1933*, Beograd 1934, 4—5.

⁶⁴ Dr M. K., Godina 1934. u privrednom i socijalnom životu, *Socijalni arhiv*, 1—2/1935, 9—18. Važnost je toga izvještaja i u tome što je dan osvrt na prilike radništva.

⁶⁵ Zapisnik sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 18. XII 1934, Zagreb 1935, 6 (privez uz Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore za 1934).

⁶⁶ M. Matićka, Odras privredne krize... n. dj., 333.

⁶⁷ B. Stojsavljević, Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941, Zagreb 1952, 86.

⁶⁸ V. Masleša, Prilike našeg grada i sela, Dela, I, Sarajevo 1954, 162.

1934. godine samo 60.000 radnika.⁶⁹ Međutim, u odnosu na prethodnu godinu broj radnika počeo je rasti, te je bio veći za 7389 osiguranih radnika. Smanjuje se i razlika prema 1929. godini. Godine 1934. postotak zaposlenih prema 1929. manji je samo za 13% (kod radnika taj postotak bio je 21%), a kod žena je čak veći za 10% (tabela 1 i 2).

Usprkos poboljšanju privrednih prilika i rastu zaposlenosti povećala se nezaposlenost uslijed ponovnog nadiranja nezaposlenih radnika sa sela. To je potvrdila i Inspekcija rada u Zagrebu utvrdivši da je paralelno s poboljšanjem privredne situacije »[...] istovremeno narastao broj onih koji su tražili posao«.⁷⁰

U odnosu na prošlu godinu privredne prilike su se ipak poboljšale i zaposlenost je porasla u većini privrednih grana, praćena istodobno smanjivanjem nadnica. Ispod prosjeka sjeverne Hrvatske nalazila se zaposlenost radnika kod mehanizacije u poljoprivredi, metalskoj industriji, industriji kože, prehrambenoj i duhanskoj, građevinarstvu i trgovini, te općinskim poslovima. Te godine počinju se ispoljavati i uobičajene sezonske promjene zaposlenosti, koje su za čitavo vrijeme krize potpuno izostale (tabela 4). Međutim, postoje vrlo velike varijacije u poslovanju pojedinih privrednih grana. Prema izvještajima Narodne banke Kraljevine Jugoslavije prehrambena industrija posluje u toj godini povoljno, izuzev mlinova i pivovara. Na povećanje zaposlenosti svakako utječe oživljavanje izvoza drveta, koji je u odnosu na prethodnu godinu povećan za 13,5%.⁷¹

Ipak, sve se vrti u zatvorenom krugu. Krmpotić je napisao da kriza u Jugoslaviji nije kriza hiperprodukcije već kriza nemogućnosti potrošnje. Zbog toga što su potrošači seljaci, vezana je zemljoradnička i industrijsko-radnička ekonomija u cjelinu, te se i prilike u našoj zemlji mogu najbolje ispitati ako se promatraju odnosi u kojima žive i zemljoradnici i radnici.⁷²

Godine 1934. završen je i proces »dirigirane privrede« kojim je država počela intervenirati u svim privredno-socijalnim pitanjima. Uz to je do toga vremena znatno uznapredovao i stupanj polarizacije društvenih slojeva. Sitni obrtnici, kao i sitni trgovci nisu preživjeli krizu kao samostalni privrednici . . . Krizu nisu preživjeli ni mnogi sitni mlinarski industrijalci i ciglari, koji su zbog nedostatka obrtnog kapitala morali definitivno zatvoriti svoje tvornice. Potpuno osiromašuju i neki sitni seljaci. U to vrijeme radnička klasa i njezina kupovna moć postaju sve važniji faktor za oživljavanje privrede. Kako bi se osigurali potrošači-radnici, koji za svoj život moraju sve kupiti, nasuprot seljacima koji su kupovali u gradu samo najnužnije, počelo se pomišljati i na zaštitu radničke nadnice, koja se upravo u to vrijeme nalazi u krizi, pokazujući tendenciju daljnjeg opadanja. Kako bi se zaštitile radnice, neki socijalni krugovi zahtijevaju izjednačenje muške i ženske nadnice za isti rad.⁷³

⁶⁹ HAZ, TIK, 858/I—1934 — Zapisnik konferencije.

⁷⁰ Izveštaji Inspekcija rada o poslovanju u 1933. i 1934. godini, Beograd 1935, 84.

⁷¹ Narodna privreda u četvrtom tromesečju 1934. godine, Beograd 1935, 12.

⁷² M. K., Godina 1934. u privrednom i socijalnom životu, n. dj., 10.

⁷³ I. V. Petrović, Zakon o minimalnoj nadnici, *Radnička zaštita*, 1934, 415; *Isti*, Oko zakona o minimalnoj nadnici, *Radnička zaštita*, 1935, 514.

8.

Godina 1935. Ta godina označava kraj krize i početak novoga privrednog poleta. Porast proizvodnje vidi se posredno iz porasta indeksa zaposlenih radnika (tabela 2). Taj indeks računat na bazi 1929. bio je 1935. godine 90 prema 87 u 1934. godini (kod radnika bio je 81, a kod radnica 115). Međutim, porast zaposlenosti još je uvijek nedovoljan s obzirom na višegodišnje opadanje radne snage i na broj radnika doraslih za privređivanje, te nezaposlenost raste brže od zaposlenosti. Rast zaposlenosti zaustavljen je potkraj godine, kad su primijenjene privredne sankcije protiv Italije, zbog njezinog napada na Abesiniju, te zamire posve izvoz drva iz krajeva južno od Kupe. U zamjenu dolazi do oživljavanja izvozne trgovine u Treći Reich, koji dolazi na prvo mjesto u našem izvozu. Zbog odnosa s Italijom opći jugoslavenski trend zaposlenosti bio je povoljniji od sjevernohrvatskog, jer je izvozna trgovina Hrvatske bila znatnije usmjerena prema Italiji. Na području sjeverne Hrvatske zaposlenost radništva potkraj 1935. godine gotovo je identična onoj na kraju 1931. godine, te je to značajan napredak u odnosu na krizne godine.

U 1935. opaža se u većem dijelu industrije u odnosu na 1934. značajan napredak, naročito u onim granama koje su radile za izvoz. Tako se npr., prema izvještajima Narodne banke, sve do primjene sankcija protiv Italije proizvodnja drvne industrije povećala za oko 3%. Isto tako i prehrambena industrija počela je izvoziti u Njemačku (mesna i alkoholna industrija). Tekstilna industrija — kao i ranijih godina — posluje veoma povoljno, te je čak osnovano nekoliko novih tvornica. U industriji građevnog materijala ponovo su proradile ciglane. Nasuprot ciglanama, u tvornici cementa u Podsusedu proizvodnja se nije povećala u odnosu na krizne godine zbog kartelizirane cijene cementa koja je bila previsoka da bi se taj važni građevni materijal mogao upotrebljavati masovno pri gradnjama u zemlji.

Žetva, a i berba kukuruza bile su te godine veoma loše. Uslijed toga su cijene poljoprivrednih proizvoda nešto povišene, ali zbog malih količina tržnih viškova kojima su seljaci raspolagali opet nije došlo do poboljšanja njihova materijalnog položaja, to više što su opale cijene stoci.⁷⁴ Najjaču zaposlenost nalazimo u industriji građevnog materijala i tekstilno-konfekcijskoj industriji. Veoma dobro posluje i kemijska industrija. Međutim, zbog sve jače industrijske koncentracije i karteliziranja velikih tvornica, poslodavci su zajedničkim naporima uspjeli ponovo sniziti radničke nadnice, čije su nominalne vrijednosti u to vrijeme pale na najnižu razinu nakon prvoga svjetskog rata. Ipak, strukturalne promjene u privredi izazvane krizom imale su velikih socijalnih reperkusija, te je država morala iz dana u dan voditi sve većeg računa o toj pojavi. Anketa tekstilne industrije provedena u toku te godine pokazala je sav opseg i raznorodnost socijalne eksploatacije, a anketa o položaju rudara prikupila je slične podatke.⁷⁵ Anketa o zaradama i nadnicama u industriji, koju je provela Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu te godine,

⁷⁴ Narodna privreda u trećem tromjesečju 1935 godine, Beograd 1935, 11.

⁷⁵ Lokalne ankete održane su u toku 1935. godine, a centralna anketa za čitavu Jugoslaviju održana je u Beogradu u siječnju 1936.

potvrdila je navode knjige B. Krekića, »Nadnica kao privredni, socijalni i kulturni faktor« (Beograd 1934), iako je imala za cilj da dokaže suprotno. Pod pritiskom štrajkova, koji su postali zapažljiva i veoma osjetljiva pojava u privrednom životu zemlje, počelo se raditi na Uredbi o minimalnim nadnicama, kako bi se ojačala potrošačka moć radničke klase. Ta je uredba definitivno izrađena i donesena tek nakon dvije godine, a tada zbog brzih inflacijskih kretanja nije više mogla korigirati zarade u korist radnika, te je više pogoršala nego poboljšala kupovnu moć radničke klase.

9.

Godina 1936. U toj godini raste broj radnika, ali raste i broj štrajkaških pokreta kao rezultat nezadovoljavajućeg položaja radničke klase. U odnosu na 1929. godinu broj radnika na području sjeverne Hrvatske bio je manji samo za 4% (to je smanjenje za muškarce bilo 12 poena). Udio žena u ukupnom radništvu još je uvijek veoma visok, ali te su godine prednost pri zapošljavanju imali radnici, a javlja se i tendencija otpuštanja žena — osobito činovnica — iz službe (tabela 2). Zanimljivo je pratiti sezonsko kretanje osigurane radne snage. Nakon lošeg starta na početku godine, koji je ipak za 10.000 radnika veći nego prethodne godine, zaposlenost je rasla sve do rujna. Tada, nakon kratkotrajnog pada — zbog mnogobrojnih štrajkova u građevinarstvu — u studenom doseže najveći broj zaposlenih u godini (165.066), premašivši tim brojem ne samo 1929. već i 1930. godinu (tabela 4).

Povoljan trend pokazuje i zaposlenost unutar privrednih grana. Neznatno ispod prosjeka posluju radnici zaposleni kod strojeva u poljoprivredi, te radnici prehrambene i metalske industrije, trgovine i radništvo zaposleno u općinama. Karteliziranje industrije i slaba financijska sredstva općina nesumnjivo pridonose takvim kretanjima. Međutim, u odnosu na prethodnu godinu, sve privredne grane — izuzev drvne i duhanske, te industrije građevinskog materijala i radnika zaposlenih u saobraćaju — pokazuju porast radnika. Kriza tih grana prouzrokovana je ili izvoznom politikom (drvena industrija), ili nestašicom novca, a na građevinarstvo su djelovali štrajkovi, za vrijeme kojih su zaposleni radnici bili objavljeni od socijalnog osiguranja.

Kao i prethodne godine industrijska je djelatnost znatnim dijelom ovisila o izvozu. Zbog privrednih sankcija protiv Italije (obustavljenih tek 26. IX 1936) jugoslavenski je izvoz bio manji za 33%. Njemačka je preuzela inicijativu, te u prvom kvartalu 27,9% jugoslavenskog izvoza odlazi u Treći Reich. Međutim, i tu dolazi do nepovoljnih kretanja zbog devalvacije njemačke marke.⁷⁶

Žetva je bila povoljna, osobito u odnosu na 1935. godinu, kad su mrazovi i suše uništili žitarice. Međutim, pojavila se već uobičajena tendencija obaranja cijena žitu. Kako bi se to spriječilo, *Privilegirano a.d.* za izvoz

⁷⁶ Narodna privreda u prvom tromesečju 1936. godine, Beograd 1936, 14; AJ, Industrijske korporacije, fasc. 84, jed. 157.

zemaljskih proizvoda utvrdilo je otkupnu cijenu pšenice, ali su se tim otkupom koristili samo seljaci s većim količinama žita. Te je godine donesena i Uredba o likvidaciji seljačkih dugova... Po načelima te Uredbe »morao je seljak postati ili mali kapitalist ili propasti i postati radnik. U Jugoslaviji bili su povoljniji izgledi za proletarizaciju seljaka nego za njegovo uzdizanje«, pisao je Mijo Mirković još prije rata.⁷⁷

Na porast zaposlenosti povoljno je djelovalo izvođenje javnih radova u državnoj režiji. Država — kao najjači investitor — ipak nije uložila u javne radove dovoljna sredstva, te i ta mjera sanacije privrednog sistema i smanjenja nezaposlenosti nije bila uspješna.

Kao i prethodne godine, i 1936. hrvatsku je privredu potresao val štrajkova, koji su zahvatili do listopada 1936. godine 23.648 radnika sa 456.355 izgubljenih dana i izgubljenih nadnica u vrijednosti većoj od 14.000.000 dinara.⁷⁸ Štrajkovi su bili navalnog karaktera, jer se kupovna moć pogoršala prema prethodnoj godini uslijed skoka cijena, te neznatno poboljšanje nominalne nadnice u toj godini nije pratilo sniženje troškova života. Zanimljivo je da sada štrajkovi zahvaćaju i zanatske radionice, te da je na području Savske banovine štrajkalo 12.614 zanatskih radnika, od toga samo u građevinarstvu 7201 radnik.⁷⁹ Ipak, građevinarstvo je imalo važnog udjela u ponovnom oživljavanju privredne djelatnosti. Gradska štedionica u Zagrebu ponovo je počela davati kredite za gradnju obiteljskih kuća uz relativno povoljne kamate, te građevinarstvo oživljava usprkos previsokim cijenama građevnog materijala. Uz ulaganja u gradnju kuća privatnici su akumulirane, novostvorene kapitale ulagali u štednju samo u državne i povlaštene novčane zavode, te je privatno bankarstvo u Zagrebu, koje je prije financijskog sloma 1931. tako uspješno financiralo hrvatsku privredu, gotovo potpuno propalo. Banke, koje su uspjele prebroditi krizu, poslovale su sada veoma oprezno i sa što manje rizika. Osnovni pečat privrednom životu Hrvatske u 1936. dali su ipak štrajkovi. Oni su u toku 1936. dobili tako velike razmjere da su po svom trajanju i postavljenim zahtjevima ozbiljno uzdrmali hrvatsku privredu. Prema procjenama dra V. Fleischera zbog štrajkova — osobito zbog dugotrajnog štrajka građevinara — privreda Savske banovine bila je oštećena za više od 23.000.000 dinara.⁸⁰ Bilo bi zanimljivo usporediti štrajkove u Savskoj banovini sa štrajkovima u drugim krajevima i isto to učiniti s privredom, jer bi se tada moglo zaključiti jesu li postojale određene predispozicije za štrajkove na određenim teritorijima Jugoslavije.

⁷⁷ Usp. M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1950, 50—51, 98.

⁷⁸ Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu 10. XI 1936, Zagreb 1936, 20 (adnaks uz Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore za 1936) — analiza dra Fleischera.

⁷⁹ Izvještaj Zanatske komore u Zagrebu za godinu 1936, Zagreb 1937, 112. Zbog nemogućnosti nabave cigle došlo je do gotovo trojednog potpunog zastoja u građevinarstvu (Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu 23. VI 1936, Zagreb 1936, 14 — privez uz Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore).

⁸⁰ V. nap. 78.

Za sada mogu samo utvrditi da su štrajkovi 1936. u Jugoslaviji najjače pogodili Savsku i Dravsku banovinu, koje su bile industrijski najrazvijenije pokrajine.

10.

Godina 1937. Zaposlenost je 1937. dobra, zahvaljujući povoljnim privrednim kretanjima. Pa ipak privreda Savske banovine trpjela je te godine od nedostataka kredita, jer su privatne banke prestale biti investitori privredne djelatnosti, a državne banke nisu ulagale u industriju sjeverne Hrvatske. Uslijed toga što je srpska buržoazija favorizirala privilegirane banke, javlja se zaostajanje privrednog razvitka sjeverne Hrvatske za općim jugoslavenskim trendom.⁸¹ Djelomično je na to utjecala poreska politika (područje Beograda bilo je oslobođeno banovinskog poreza, te mnoge tvornice sele na to područje), ali i slaba saobraćajna povezanost pojedinih krajeva sjeverne Hrvatske, koji su raspolagali radnom snagom, s industrijskim centrima.⁸² Jedan od važnih faktora za slabljenje industrijskog potencijala na području sjeverne Hrvatske bila je energetska snaga (nove tekstilne tvornice osnivaju se na području Maribora zbog jeftine struje iz hidrocentrale Fala).⁸³ Na bježanje industrije i zanatstva s područja Savske banovine djelovala je i cijena radne snage. Prema mišljenju privrednika Savske banovine, radna snaga sjeverne Hrvatske (osobito na zagrebačkom i sušačkom području) bila je skuplja nego u istočnim dijelovima zemlje.

Ipak u 1937. godini indeks zaposlenosti premašuje zaposlenost iz 1929. i 1930. godine. Porast radnika u odnosu na 1930. veći je za pet tisuća, te je samo u nekim mjesecima (siječanj i veljača) manji (tabela 1 i 4). Zanimljivo je pratiti porast zaposlenosti po mjesecima u odnosu na prethodnu godinu. Vidimo da od ožujka nastupa povoljna konjunktura u zaposlenosti i da privreda u globalu posluje povoljno sve do kraja godine.

Godina 1937. je za radništvo sjeverne Hrvatske dobra godina, iako se povećavala razlika između prosjeka jugoslavenske zaposlenosti i prosjeka zaposlenosti za sjevernu Hrvatsku. U odnosu na 1929. godinu zaposlenost cjelokupnog radništva veća je za 40% (za muškarce indeks iznosi 96, a za žene 131) (tabela 2). Više nego u Jugoslaviji općenito, zapošljava se na

⁸¹ U 1936. Narodna banka dala je samo 28% eskontnih zajmova bankama na području Savske banovine i 40% lombardnih zajmova, te su se privrednici Savske banovine žalili na zapostavljenost (Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu dana 28. prosinca 1937, Zagreb 1938, 27 — privez uz Izvještaj).

⁸² U međuratnom razdoblju izgrađene su na području Savske banovine samo dvije željezničke pruge, a i ceste su bile u veoma lošem stanju (usp. M. Bauer, *Industrija u Savskoj banovini*, *Hrvatska privreda*, 6—7/1937, 3, 11).

⁸³ R. Bičanić analizirao je te uzroke pod pojmom hrvatsko pitanje. Međutim on piše ponekad tendenciozno o uzrocima zaostajanja hrvatske privrede za privredom na području Srbije. Konfrontiranjem Hrvatske sa Srbijom nije dobiveno točno kretanje, jer je trebalo proučiti privredno kretanje i u ostalim krajevima države (Sloveniji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, a osobito Vojvodini), pa tek zatim izvući konačan zaključak o klasnoj, a ne o nacionalnoj eksploataciji (Usp. R. Bičanić, *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938).

području sjeverne Hrvatske ponovo ženska radna snaga. Razlog toj pojavi treba vjerojatno tražiti u nešto višim nadnicama radnika na području Savske banovine u odnosu na druge krajeve, te su tim poslodavci nastojali izjednačiti razliku nastalu povećanim troškovima proizvodnje.

Zaposlenost pojedinih privrednih grana također je veoma dobra, izuzev kod radnika zaposlenih u općinama i radnika u tvornicama duhana, čiji se broj znatno smanjuje u odnosu na prethodnu godinu.

Osobito povoljna zaposlenost može se zapaziti u onim privrednim granama koje su se uključile u opću trku u naoružanju prodajom ratnih sirovina Trećem Reichu. Njemačka u to vrijeme ima 20,5% jugoslavenskog izvoza i kupuje od Jugoslavije tanin, drvo, kožu, rude i drugo. Potkraj 1936. devalvirale su valute mnogih zemalja s kojima je sjeverna Hrvatska trgovala (Italija, Čehoslovačka i Francuska), te je to oslabilo rezultat izvoza što je nadoknađeno povećanjem količine izvezenih roba. Trgovina s Italijom nije se jako razvila, iako je još potkraj 1936. sklopljen novi trgovinski ugovor. Uvozne dozvole i način plaćanja nisu bili osobito povoljni za jugoslavenske privrednike. Ipak radi se... Iznad prosjeka posluje te godine drvna industrija, što je bilo veoma značajno za krajeve u kojima je sječa drveta bila za stanovništvo jedina mogućnost zarade izvan pasivne poljoprivrede (Gorski kotar, Lika itd.), a koja je bila u krizi gotovo punih sedam godina. Povoljno rade i rudnici lignita. S određenim poteškoćama morale su se boriti one industrije koje su polusirovine uvozile iz inozemstva uz klirinško plaćanje (tekstilna industrija). Uz to, dosta se gradilo, te je to utjecalo na sva područja privrednog života koja su u neposrednoj ili posrednoj vezi s građevinarskom djelatnošću. Štrajkova je te godine bilo malo, jer su otežani Uredbom o minimalnoj nadnici, štrajkovima i arbitraži donesenoj u veljači 1937.

Žetva je u 1937. bila dobra, iako je prinos bio nešto slabiji nego 1936. godine. Urod kukuruza bio je izvanredan. Međutim cijene poljoprivrednih proizvoda i stoke oko sredine godine ponovo počinju opadati, otvarajući tako opet škare cijena u odnosu na sve skuplje industrijske proizvode.⁸⁴ Državna intervencija na cijene žita bila je povoljna samo za imućne seljake koji su raspolagali velikim količinama žita. Mali seljak opet je padao u besparicu zbog koje je i dalje bio kreditno nesposoban. M. Mirković zaključuje kako je kapitalizam toliko ojačao u čitavoj zemlji da je sasvim prestao maziti se seljaku i boriti se za njegovu sklonost na izborima, te su se za mjenične dugove Agrarnoj banci prodavala seljačka imanja bez ikakve poštede.⁸⁵

I na kraju da rezimiramo snagu industrije sjeverne Hrvatske u odnosu na čitavu Jugoslaviju. Potkraj 1937. na području Savske banovine bilo je 609 industrijskih poduzeća u odnosu na 3054 u čitavoj Jugoslaviji. U Sloveniji su bile 403 registrirane tvornice, a u Dalmaciji 171. Najjača je po broju tvornica bila još uvijek drvna industrija (130 poduzeća), a

⁸⁴ Narodna privreda u drugom tromesečju 1937 godine, Beograd 1937, 10.

⁸⁵ M. Mirković, *Ekonomska struktura...*, n. dj., 98—99.

odmah za njom prehrambena (129). Broj tekstilnih tvornica povećao se na 98, dok je istodobno broj ciglana industrijskog karaktera opao na 48. Veoma su ojačale kemijska (46) i elektroindustrija (40), premašivši brojem pogona metalurgijsku industriju, koja 1937. broji samo 37 tvornica.⁸⁶

11.

Godina 1938. Ako usporedimo 1938. godinu s 1937, po stopi rasta možemo zaključiti da 1938. ne bilježi isti privredni polet kao 1937. Pod utjecajem zbivanja u Trećem Reichu mnogi Židovi otkazuju dozvole za podizanje velikih građevina, a opadanje građevinske djelatnosti pratio je odmah zastoj u zanatstvu, te je aktivnost te grane bila analogna 1936. godini. Međunarodni događaji poremetili su privredne odnose u čitavoj Evropi. Tako se npr. do Anschlusa tekstilna industrija u Savskoj banovini snabdijevala potrebnim sirovinama i polufabrikatima, a prije svega pamučnim predivom, iz bivše Austrije i iz Sudeta, plaćajući klirinški. Nakon pripojenja Austrije Trećem Reichu uvoz tih sirovina bio je ograničen na minimum, jer je Njemačka sve tvornice sirovina preorijentirala na finalnu proizvodnju za vojne potrebe. Nabava tekstilnih sirovina na engleskom tržištu bila je znatno skuplja i plaćala se devizama što je dovelo do znatnog poskupljenja tekstilnih proizvoda. Može se reći da su međunarodni događaji na području sjeverne Hrvatske zbog blizine Austrije doveli do velike poslovne suzdržljivosti. Izvoz je opao po vrijednosti uslijed opadanja cijena naše robe na svjetskom tržištu, što je nadoknađeno povećanjem izvezeno količine.⁸⁷ To je povoljno utjecalo na kretanje zaposlenosti, jer se nastojala povećati proizvodnost, kako bi se ostvario isti kapital. Na ta kretanja svakako utječe jako plasiranje stranog kapitala, prvenstveno njemačkog, koji pomalo zauzima sve ključne pozicije u našoj industrijskoj proizvodnji.

Prema tome depresija koja je zahvatila svjetsku privredu u drugoj polovici 1937. nastavlja se i u prvoj polovici 1938. ali relativno slabo utječe na zaposlenost radništva u području sjeverne Hrvatske. Tempo porasta zapošljavanja 1938. ponešto je ipak popustio (od 1935. do 1936. zaposlenost je porasla na području sjeverne Hrvatske za 6%, a 1936. na 1937. za 8%, dok je porast 1937—38. bio samo 2 poena u odnosu na 1929. godinu) (tabela 2). Godina 1938. bila je općenito najbolja godina po zaposlenosti za vrijeme trajanja Savske banovine, iako je i te godine došlo do daljnjeg raskoraka između općejugoslavenskih i sjevernohrvatskih kretanja radne snage. Indeks zaposlenog radništva bio je za 6% viši nego 1929. godine (za muškarce 98, a za žene 128), dok je istodobno za Jugoslaviju indeks 1938. bio 115 za sveukupno radništvo (za radnike

⁸⁶ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937, Beograd 1938, 136.

⁸⁷ V. Bajkić, Privredna 1938 godina bila je u Jugoslaviji bolja od 1937, *Narodno blagostanje*, 1939, 101.

110, a za radnice 134). Na temelju indeksa možemo zaključiti da je nešto popustilo zapošljavanje žena u odnosu na prethodnu godinu.

Kretanja gotovo svih privrednih grana također su povoljna, ako ih gledamo na osnovi zaposlenosti. Opadanje prema 1937. godini pokazuje zaposlenost radništva samo u šest privrednih grana, ali ta recesija nije znatna (proizvodnja energije, tekstilna industrija, industrija duhana, građevinarstvo, ugostiteljstvo, kućna posluga). Ta opadanja imala su različite uzroke, od vanjskopolitičkih (građevinarstvo i tekstilna industrija) do obične štednje (proizvodnja energije, kućna posluga itd.). U odnosu na 1933. najviše se zaposlenost povećala u gradnji željeznica, putova i nasipa, kreditiranih sredstvima za izvođenje javnih radova, iako ni votirana svota za te poslove, ni broj zaposlenih radnika nisu bili veliki.

Te godine već se osjeća približavanje rata, a pomalo se sve više prelazi na ratnu privredu. Suzdržljivost u poslovanju proljetnih mjeseci zamjenjuje se grozničavom trgovinskom djelatnošću, te imućniji domaći potrošači kupuju sve što može dulje stajati. Prema tome konjunktura nastala na sredini godine rezultat je zahtjeva unutarnjeg jugoslavenskog tržišta. Nakon kratkotrajne uznemirenosti zbog događaja u Austriji, dolazi ponovo do povećane industrijske, građevinske i zanatske djelatnosti, jer se sav zarađeni novac odmah ulaže u nekretnine ili u druga dobra trajne vrijednosti. Zbog jake građevinske djelatnosti ponovo se poboljšava položaj zanatlija, te se među njima umanjuje konkurencijska borba za opstanak, koja je u prvoj polovici godine proletarizirala oko 183 zanatlije, koji su privremeno obustavili rad, i 397 koji su definitivno odjavili svoje radionice.⁸⁸ Zbog jake unutrašnje konjunktura povoljno posluje i drvna industrija, usprkos tome što je izvoz drva te godine opao za 30,5%.⁸⁹ S istog razloga maksimalnu točku dostiže i zaposlenost radništva prehrambene (povoljno rade i pivovare) i odjevne industrije. Zanimljivo je da je, kao i u čitavo vrijeme povoljne privredne konjunktura nakon završetka velike svjetske krize, najveća zaposlenost bila u studenom (tabela 4), a ne u lipnju kao u godinama uoči krize.

Prinos žitarica bio je 1938. veći nego 1937. godine, ali je urod kukuruza bio slab. Zbog skoka cijena poljoprivrednih proizvoda porasla je kupovna snaga seljaštva za razliku od radnika čije je povišenje nadnica neutralizirano povišenjem troškova života. Visoka cijena poljoprivrednih proizvoda bila je uvjetovana i velikom potražnjom hrane pasivnih krajeva Hrvatske, te je hrana bila sve manje dostupna radnicima i siromašnom stanovništvu. Velika kupovna moć građanstva i buržoazije, i minimalna kupovna moć najamnih radnih slojeva sve jasnije ukazuju na oštriju klasnu konfrontaciju u sjevernoj Hrvatskoj, te se ponovo povećava broj štrajkova. Zbog skupoće života kupovna moć većine stanovništva bila je mala, pogotovo što su poslodavci usporavali rast radničkih zarada,

⁸⁸ Izvještaj Zanatske komore u Zagrebu za godinu 1938, Zagreb 1939, 219.

⁸⁹ Narodna privreda u 1938 godini, Beograd 1939, 35.

pozivajući se na povišene proizvodne troškove i slabije plasiranje robe na tržištu.⁹⁰

12.

Godina 1939. Ta godina ne pripada čitava našem razmatranju, jer je ono ograničeno postojanjem Savske banovine. Banovina Hrvatska, formirana 26. kolovoza 1939, imala je drugačiji teritorij i posve drugačiju gospodarsku politiku, te predstavlja predmet posebnog razmatranja.⁹¹ Razdjelnicu predstavlja i početak drugoga svjetskog rata.

Naša statistika kretanja radne snage odnosi se na čitavu godinu, iako samo za teritorij Savske banovine. Indeks zaposlenosti 1939. isti je kao i za 1938. godinu (106), ako se kao bazna godina uzme 1929. godina. I ovdje se uočava zaostajanje za jugoslavenskim trendom (indeks 117), a ženska radna snaga ima veći indeks zaposlenosti od muške radne snage (tabela 2).

Zaposlenost po mjesecima pokazuje veoma neujednačena kretanja, pa i u odnosu na prethodnu godinu. Tako je, npr., broj zaposlenih u siječnju 1939. bio za pet tisuća radnika veći nego u siječnju 1938. godine, koji je poznat kao mjesec najmanje zaposlenosti u godini. Već u veljači broj radnika 1939. jednak je broju radnika u 1938. godini, te se ta ravnoteža održava do svibnja, kad dolazi do zaostajanja zaposlenosti u odnosu na 1938. godinu. Srpanj i kolovoz pokazuju opet pojačano zapošljavanje, koje jasno nije u vezi s poljoprivrednim radnicima, jer poljoprivredni radnici nisu ni bili osigurani, već s prelaskom Jugoslavije na ratnu privredu. Mobilizacija vojnika u rujnu odrazila se ponovo na snažnom padu zaposlenih. Ipak i te godine, kao i četiri prethodne, najkonjunktorniji mjesec po zaposlenosti bio je studeni, kao mjesec kad drvna industrija — osobito sječa drva — radi punim kapacitetom.

Čitave te godine proizvodnja se nalazi u predratnom grču. Prekomjerno nagomilavanje roba kao zalihe kod izvjesnih društvenih slojeva uzrokuje na drugoj strani akutnu nestašicu i povišenje cijena koje danomice strahovito rastu.⁹²

Sada se pokazala i sva ovisnost naše privrede o inozemstvu. Naime, zbog opadanja izvoza u neklirinške zemlje, kao posljedica nesigurnosti pomorskih putova, smanjena je mogućnost dobave sirovina iz tih zemalja zbog nedostatka deviza. Sve poljoprivredne viškove Jugoslavije otkupljivao je Treći Reich, te je 1939. godine 86,05% vrijednosti izvoza pše-

⁹⁰ IHRPH, Politička situacija, kut. 71 — izvještaj Savske banovine Pov II 145/21. I 1939. o poslovanju u 1938. godini.

⁹¹ O tome je pisao opširnije H. Sirotković, Društveno-političke prilike u Jugoslaviji uoči Pete zemaljske konferencije KPJ, zbornik: Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije, Zagreb 1972, 107—126; M. Kolar-Dimitrijević, Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, na i. mj., 233—252.

⁹² Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinske komore u Zagrebu održane 29. prosinca 1939. u Zagrebu, Zagreb 1940, 7.

nice izvezeno u Njemačku, koja nam daje samo onu robu koja joj nije potrebna. Zbog toga bez zastoja rade samo one industrije koje upotrebljavaju domaće sirovine, dakle, mlinska, mesna, pivarska itd. Zbog pojačane potražnje energetskih sirovina dobro posluju i rudnici ugljena (kupac je Italija), a potražnja za željezom osigurala je i veoma povoljnu konjunkturu nove talionice željeza u Capragu kod Siska. Zbog velikog izvoza u klirinške zemlje izvrsno je radila i drvna industrija, i to ona koja je proizvodila drvo za građu.

U sve teže neprilike zapada tekstilna industrija zbog nestašice sirovina. Sada prvi put u međuratnom razdoblju dolazi do izražaja nepovoljnost razvoja industrije koja ovisi o sirovinama izvana. U zemlji nije bilo pamuka, a bilo je i veoma malo predionica u odnosu na tkaonice. Iste poteškoće susrećemo i kod kemijske industrije, čije sirovine su se ranije uvozile iz njemačkih zemalja.⁹³

Usprkos tome, kretanje zaposlenosti u pojedinim privrednim granama u prvoj polovici 1939. godine uglavnom je povoljno. Treba voditi računa da je nakon početka drugoga svjetskog rata došlo do prisilnog mirovanja nekih tvornica zbog nestašice sirovina, a i mobilizacija provedena u to vrijeme značila je izvanekonomsku pojavu u kretanju zaposlenosti. Zbog toga indeks zaposlenosti mnogih privrednih grana u 1939. pokazuje opadanje u odnosu na 1938. godinu, iako je cjelokupni indeks identičan (106 u 1938. i 1939. godini pri čemu je kao bazna godina uzeta 1929).

ZAPOSLENO RADNIŠTVO SAVSKE BANOVINE

1.

Razvoj radničke klase neobično je dinamična pojava. Radnička se klasa neprestano mijenja brojčano i kvalitetno u skladu s privrednim i političkim kretanjima. Zbog toga je praćenje rasta radničke klase najbolji »gospodarski barometar«, kako je isticao poznati engleski ekonomist Arthur Cecil Pigou.⁹⁴ Broj radnika je »[...] najboljši, najobčutljiviji in najzanesljiviji gospodarski barometer« pišu i jugoslavenski socijalni statističari potkraj velike svjetske depresije.⁹⁵

Kojim podacima raspoložemo za praćenje kretanja broja radnika? Popis stanovništva od 31. III 1931. daje nam samo statičnu sliku stanovništva, pa i radnih slojeva u vrijeme popisa. Kretanje, dinamiku, rast radničke klase možemo pratiti samo na osnovi statistika socijalnog osiguranja. Naime, počevši od kraja devetnaestog stoljeća zaposleni radnici na području Hrvatske osiguravali su se u slučaju nesreće na poslu. Formiranjem

⁹³ Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u 1939 godini, Beograd 1939, 12—32.

⁹⁴ Pigou, Economic Essays and addresses, London 1931, 28.

⁹⁵ I. Lab, Članstvo SUZOR-a kot »Gospodarski barometer«, Radnička zaštita, 1934, 11.

Kraljevine SHS osiguranje radnika prošireno je 1922. godine na čitavu zemlju, i ono je postalo obavezno za sve vrste radnika izuzev poljoprivrednih. Prvih godina poslodavci su pružali otpor obaveznom osiguranju svojih radnika. No potkraj tridesetih godina većina poslodavaca, a i radnika, pridržava se Zakona o osiguranju radnika, jer je u slučaju nesreće na poslu, a i bolesti, korist od osiguranja bila očigledna za radnike, a lišavala je poslodavce daljnje brige o unesrećenim i oboljelim radnicima. Prema tome mislim da je 90% stalnog radništva na području Hrvatske bilo osigurano, i samo u rustikalnim sredinama moglo se naći primjera da radništvo ne plaća prinose za socijalno osiguranje i da poslodavac ne prijavljuje svoje radnike organima socijalnog osiguranja.

Svi radnici nisu bili osigurani kod istog osiguranja. Izostavljajući osiguranje *Merkura* i osiguranje općinskih činovnika kao čisto činovničkih osiguranja, na teritoriju Savske banovine postojala su tri osiguranja: 1. Osiguranje Središnjeg ureda za socijalno osiguranje; 2. Osiguranje rudara u Bratimskim blagajnama i 3. Osiguranje željezničara. O svakom osiguranju reći ću nekoliko riječi.

2.

1. *Socijalno osiguranje Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika.* Usporedbom socijalno osiguranih radnika i popisa stanovništva možemo utvrditi da je tim osiguranjem na početku 1931. bilo osigurano samo 58% radništva, te da se prema tome ni u kojem slučaju ne možemo koristiti apsolutnim brojkama toga osiguranja za iskazivanje cjelokupnog radništva na području Hrvatske.⁹⁶ Ipak kretanje osigurane radne snage s obzirom na broj osiguranika siguran je pokazatelj trenda zaposlenosti, osobito za radnike sekundarnih i tercijarnih djelatnosti. Primjenom indeksa rasta odnosno pada radništva — dobivenih na temelju osiguranja Središnjeg ureda — na radništvo iz popisa stanovništva 31. III 1931. dobit ćemo točnu sliku dinamike radničke klase Jugoslavije a i Savske banovine.

To osiguranje jedino omogućuje praćenje broja radništva po privrednim granama, jer su radnici bili razvrstani u dvadeset osam skupina. Formirane su čak i skupine koje su osiguravale disidente drugih osiguranja (rudari, radnici javnog saobraćaja te neke skupine koje su pripadale činovničkom osiguranju). Tih dvadeset osam skupina formirano je tek potkraj tridesetih godina a u ranijem periodu nalazimo dvadeset skupina, što otežava usporedbe radništva po privrednim granama za čitav međuratni period. Veliki je nedostatak te dragocjene statistike da socijalno osiguranje ne izdvaja posebice zanatske radnike od industrijskih.

Za praćenje razvojnih tendencija radništva na području sjeverne Hrvatske (Savske banovine) morala sam sumirati osiguranike na području okruž-

⁹⁶ Stručnjaci *Narodnog blagostanja* imali su identično mišljenje (*Narodno blagostanje*, 18. II 1939, 103).

nih ureda Bjelovar, Slavonski Brod, Karlovac, Osijek, Sušak, Varaždin i Zagreb, odnosno nakon lipnja 1931. samo osiguranike Osijeka, Zagreba, Karlovca i Sušaka. Jednako tako dobivamo podatke za Primorsku banovinu sumiranjem osiguranika okružnih ureda Split i Dubrovnik.

2. *Osiguranje rudara* bilo je najstarije osiguranje na području Hrvatske koje su proveli sami radnici kako bi se zaštitili u slučaju nesreće na poslu.⁹⁷ Nakon uvođenja općeg osiguranja rudari se nisu pridružili općem osiguranju, već su i dalje imali svoje osiguranje u bratimskim blagajnama. Raspoložući malim novčanim sredstvima i boreći se s velikim problemima, bratimske blagajne nisu objavljivale kontinuirano svoje statistike, te nam ni izdaleka ne pružaju tako mnogo podataka kao Središnje osiguranje radnika. Osim toga Glavna bratimska blagajna u Zagrebu, koja je osiguravala rudare na području sjeverne Hrvatske, vodila je kao članove i penzionirane rudare i invalide rada, te je broj članova uvijek bio znatno veći od broja uistinu aktivnih rudara. Neki rudari nisu se iz raznoraznih razloga htjeli osigurati u bratimskim blagajnama već u Središnjem uredu, ali njihov broj ne nadilazi stotinu osoba. Inače se broj rudara na području sjeverne Hrvatske — gdje i nije bilo kvalitetnih ugljenokopa — kretao između 4000 i 6500, ovisno o potražnji za lignitskim ugljenom.

3. *Željezničari* su imali svoje posebno osiguranje u Bolesničkom fondu Državnog saobraćajnog osoblja. Kao i rudarsko, ni to osiguranje nije objavljivalo redovito svoje statistike, a i u objavljenim statistikama šefovi stanica osiguravani su zajedno s radnicima zaposlenim na održavanju željezničkog voznog parka. Na području Bolesničkog fonda saobraćajnog osoblja Oblasne uprave Zagreb bilo je osigurano oko 17.500 željezničara, a u općem osiguranju Središnjeg ureda za socijalno osiguranje bilo je osigurano svega nekoliko desetaka željezničara disidenata. Radnici zaposleni na izgradnji željezničkih pruga, kao i željezničari šumskih željeznica velikih drvnih poduzeća (npr. Našička d.d. i Gutmann) bili su osigurani u Središnjem uredu za socijalno osiguranje u Zagrebu.

3.

Na tabelama 1 do 3 prikazano je kretanje radništva Savske banovine osiguranog u Središnjem uredu za socijalno osiguranje u apsolutnom i relativnom izrazu u vremenu od 1929. do 1939. godine. Na tabelama nisu iskazani rudari osigurani u bratimskim blagajnama ni željezničari. Međutim, manjak od približno 20.000 rudara i željezničara ne deformira statistiku socijalnog osiguranja Središnjeg ureda, jer je nadoknađen približno istim brojem namještenika koji su radije bili osigurani u činovničkom Merkuru.

⁹⁷ I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Beograd 1972, 147.

Tabela 1.

KRETANJE OSIGURANOG RADNIŠTVA OKRUŽNIH UREDA

Apsolutno

Okružni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Muški i ženski					
Bjelovar	13284	11983	11041	—	—
Brod na Savi	13128	13058	12264	—	—
Karlovac	14983	14974	14082	11471	11354
Osijek	36178	33267	50795	43810	42783
Sušak	9835	10487	10676	9338	9665
Varaždin	13705	14501	13812	—	—
Zagreb	57487	62845	81285	70664	66508
Sjeverna Hrvatska	158516	161032	156838	135293	130309
Jugoslavija	584417	604854	580551	509567	493736
Muški					
Bjelovar	11132	9977	8708	—	—
Brod na Savi	11007	10642	9024	—	—
Karlovac	11503	11141	10380	8281	8042
Osijek	29592	26450	39876	34405	33174
Sušak	8061	8592	8612	7374	7498
Varaždin	10040	10318	9535	—	—
Zagreb	37544	40929	53786	44551	40613
Sjeverna Hrvatska	118878	118048	102654	94611	89327
Jugoslavija	451989	461884	435155	377281	361087
Ženski					
Bjelovar	2152	2006	2333	—	—
Brod na Savi	2121	2416	3240	—	—
Karlovac	3480	3833	3702	3199	3312
Osijek	6586	6817	10919	9406	9609
Sušak	1774	1895	2064	1964	2167
Varaždin	3665	4183	4277	—	—
Zagreb	19943	21916	27499	26112	25895
Sjeverna Hrvatska	39721	43066	44184	40681	40983
Jugoslavija	132344	142970	145396	132166	132649

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*.

SAVSKE BANOVINI PO GODINAMA OD 1929. DO 1939.* (bez Merkura)

1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
12394	12355	12967	15052	15829	15841
44426	46671	50583	54701	57799	56447
11415	11518	11562	13116	11958	13146
—	—	—	—	—	—
69461	71649	77334	83030	83040	83966
137698	142193	151834	165899	168626	169400
515451	534629	583974	644022	675404	686007
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
8685	8547	8941	10789	11410	11298
34326	35786	38784	42086	45130	43239
8912	8794	8883	10297	9289	10358
—	—	—	—	—	—
42146	43169	47465	51490	51602	51544
94069	96296	104073	114662	117431	116439
373614	384661	424701	474455	497639	502013
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
3709	3808	4026	4263	4419	4543
10100	10885	11799	12615	12669	13208
2503	2724	2679	2819	2669	2788
—	—	—	—	—	—
27315	28480	29969	31540	31438	32422
43627	45897	48373	51237	51195	52961
141837	149968	159273	169567	177765	183994

Tabela 2.

KRETANJE OSIGURANIH ČLANOVA OKRUŽNIH UREDA

Relativno

Okružni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Muški i ženski					
Bjelovar	100	90	83	—	—
Brod na Savi	100	99	93	—	—
Karlovac	100	99	94	76	75
Osijek	100	92	140	121	119
Sušak	100	106	108	95	98
Varaždin	100	106	101	—	—
Zagreb	100	109	142	123	116
Sjev. Hrvatska	100	101	99	85	82
Jugoslavija	100	103	99	87	85
Muški					
Bjelovar	100	90	78	—	—
Brod na Savi	100	97	82	—	—
Karlovac	100	97	90	72	70
Osijek	100	89	135	116	111
Sušak	100	107	107	92	93
Varaždin	100	102	92	—	—
Zagreb	100	109	143	119	108
Sjev. Hrvatska	100	99	86	80	75
Jugoslavija	100	102	96	83	80
Ženski					
Bjelovar	100	96	108	—	—
Brod na Savi	100	114	152	—	—
Karlovac	100	110	106	92	95
Osijek	100	104	166	143	146
Sušak	100	107	116	111	122
Varaždin	100	114	114	—	—
Zagreb	100	110	138	131	130
Sjev. Hrvatska	100	108	111	102	103
Jugoslavija	100	108	109	100	100

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*.

SAVSKE BANOVINI PO GODINAMA OD 1929. DO 1939* (bez Merkura)

Indeks 1929 = 100

1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
83	82	86	100	105	105
123	129	144	151	159	156
116	117	117	143	121	143
—	—	—	—	—	—
121	125	135	144	144	146
87	90	96	104	106	106
88	91	100	110	115	117
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
75	74	78	93	99	98
116	121	131	142	152	146
110	109	110	127	115	128
—	—	—	—	—	—
112	115	126	137	137	137
79	81	88	96	98	97
83	85	94	104	110	111
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
106	109	116	122	126	130
153	165	179	191	191	200
141	153	151	158	150	157
—	—	—	—	—	—
137	143	150	158	157	162
110	115	121	131	128	135
107	113	120	128	134	139

Tabela 3.

KRETANJE OSIGURANIH ČLANOVA OKRUŽNIH UREDA SJEVERNE
Relativno

Okružni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Muškarci i žene					
Karlovac	132	132	124	101	100
Osijek	85	78	119	102	100
Sušak	102	109	111	97	100
Zagreb	87	95	122	106	100
Sjev. Hrvatska	122	124	121	104	100
Jugoslavija	118	122	118	103	100
Muškarci					
Karlovac	143	139	129	103	100
Osijek	89	80	120	104	100
Sušak	107	114	115	98	100
Zagreb	93	101	133	110	100
Sjev. Hrvatska	133	132	115	106	100
Jugoslavija	125	128	121	104	100
Žene					
Karlovac	105	116	112	97	100
Osijek	69	71	114	98	100
Sušak	82	87	95	91	100
Zagreb	77	85	106	101	100
Sjev. Hrvatska	97	105	108	99	100
Jugoslavija	100	108	110	100	100

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*.

HRVATSKE PO GODINAMA OD 1929. DO 1939.* (bez Merkura)

Indeks 1933 = 100

1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
109	109	114	132	139	139
104	109	118	128	135	132
118	119	120	136	124	136
105	107	116	125	125	126
106	110	117	127	130	131
104	108	118	130	137	139
108	106	111	134	142	141
103	108	117	127	136	130
119	117	119	137	124	138
104	106	117	127	127	127
105	108	117	128	132	131
103	107	118	131	138	139
112	115	122	129	134	137
105	114	123	131	132	137
115	125	124	130	123	129
105	110	115	121	121	125
106	112	118	125	125	129
107	113	120	128	134	139

Indeksi za radništvo Savske banovine od 1929. do 1939. dani su dvostruko. Na tabeli 2 bazna godina indeksa je 1929. kao prva godina postojanja Savske banovine. Međutim, indeksi za pojedine okružne urede nakon 1931. nisu posve točni uslijed mijenjanja opsega pojedinih okružnih ureda. Indeksi nakon 1931. na spomenutoj tabeli vrijede samo za područje čitave sjeverne Hrvatske, te za sušački i karlovački okružni ured za osiguranje radnika, koji prilikom arondacije 1931. nisu pretrpjeli gotovo nikakve promjene.

Radi toga, kako bi se dobila usporedba s kretanjem radništva pojedinih privrednih grana (tu vrstu statistike socijalno osiguranje počelo je voditi tek od druge polovice 1932. godine) na tabeli 3 izrađen je indeks na baznoj 1933. godini. I ta tabela ima svojih nedostataka, jer kao što indeksi za okružne urede na tabeli 2 vrijede do 1931. tako na tabeli 3 vrijede od 1932. godine dalje kad je provedena reorganizacija okružnih ureda.

Na tabeli 1 vidimo da je radništvo sjeverne Hrvatske 1929. brojilo 158.516 osoba, i da je u jugoslavenskom osiguranom radništvu imalo udio od 27% (za radnike taj je postotak bio 26%, a za radnice 30%). Na kraju promatranog razdoblja, tj. godine 1939, radništvo sjeverne Hrvatske brojilo je 169.400 osoba ili 25% radništva Jugoslavije (za radnike je taj postotak bio 23%, a za radnice 29%). Iako je poraslo u odnosu na 1929. godinu do 1939. za 6%, u odnosu na čitavu Jugoslaviju radništvo sjeverne Hrvatske imalo je sporiju stopu rasta, jer je osigurano radništvo Jugoslavije u istom periodu poraslo za 17%.

Uočavamo da je velika svjetska kriza zahvatila područje sjeverne Hrvatske ranije od drugih krajeva Jugoslavije, i da je na njezinom području pad radništva u tom periodu bio veći nego u jugoslavenskom prosjeku, pogađajući osobito muške radnike. Najnižu depresiju zaposlenost je dosegla 1933. godine, a ne kako se do sada uvijek uzimalo 1932. godine. Uzrok toj pojavi treba tražiti u radikalnom smanjivanju muške radne snage, koja je 1933. godine smanjena u odnosu na 1929. godinu za četvrtinu. S raznolikih uzroka broj radništva na području Savske banovine tek je 1937. godine premašio broj radništva iz 1929. godine.

Kretanje radne snage za sjevernu Hrvatsku moglo bi se komparirati s kretanjem radne snage u drugim krajevima. U ovom je radu obavljena komparacija samo s cijelom Jugoslavijom, a omogućeno je i praćenje kretanja radne snage unutar sjeverne Hrvatske. Također je omogućeno kompariranje ženske i muške radne snage.

U odnosu na Jugoslaviju, najveći postotak dosegla je radna snaga sjeverne Hrvatske 1931. godine, kad je njezin udio u radništvu Jugoslavije 27,49%. Nakon toga taj je udio smanjen zbog raznih ekonomskih i van-ekonomskih faktora (smanjeno ulaganje stranog kapitala na području Savske banovine, poreska i tarifna politika države, preseljenje tvornica u područje jeftinije radne snage itd.). S obzirom na svakogodišnji prirast radnog stanovništva to zaostajanje zaoštravalo je socijalne suprotnosti na teritoriju sjeverne Hrvatske više nego u ostalim krajevima gdje se stopa zaposlenosti povećava ravnomjernije i usaglašenije s potrebama. Akutnost toga problema na području sjeverne Hrvatske izražavali su broj i žestina štrajkova.

4.

Proizvodnja, a s njom i zaposlenje varirali su od mjeseca do mjeseca. Statistika socijalnog osiguranja pružila nam je detaljne podatke o broju zaposlenih za svaki mjesec posebice i za svaki okružni ured posebno, odnosno sumiranjem okružnih ureda koji pripadaju sjevernoj Hrvatskoj, za čitavu sjevernu Hrvatsku (tabela 4). Takve podatke možemo izvući i za pojedine privredne grane od druge polovice 1932.

Vidimo da je zaposlenost jako oscilirala iz mjeseca u mjesec. Sezonski utjecaji obično su se ponavljali svake godine u isto vrijeme, ali za vrijeme velike svjetske krize prevladali su drugi utjecaji, te za dvije i po godine u vrijeme te najveće privredne depresije u međuratnom razdoblju ne postoji uobičajeni sezonski pad i rast zaposlenosti radništva.

Za osigurano radništvo Jugoslavije sezonske oscilacije proučavao je Aleksandar Vegner.⁹⁸ Međutim pravilnosti do kojih je došao Vegner nisu primjenjive za sjevernu Hrvatsku zbog drugačije privredne strukture i socijalnih specifičnosti. Iz tabele o sezonskom kretanju osigurane radne snage vidimo da je izvan vremena krize maksimalni broj članstva registriran u lipnju. U srpnju, zbog žetve, dolazi do sezonskog pada izazvanog dvostrukošću zanimanja radništva (seljak-radnik). Nakon toga broj radnika ponovo raste do listopada, a nakon toga slijedi redovno pad.

Ovisnost je sezonskih kretanja o privrednim kretanjima nesumnjiva, ali ni privredna kretanja ne možemo promatrati u globalu, već je potrebno prikazati razvoj svake privredne grane posebno i na osnovi toga — a uz pomoć statistika socijalnog osiguranja po privrednim granama — izvući potrebne zaključke o stanju zaposlenosti. Za sada imamo vrlo malo radova posvećenih proučavanju čitavih privrednih grana u duljem vremenu (Zdenka Simončić-Bobetko obradila je tekstilnu i cementnu industriju u Hrvatskoj, a drvenu samo za vrijeme velike svjetske krize).

5.

Ako uzmemo da je osigurano radništvo činilo radničku klasu, onda pada u oči slabost tog sloja. Stavljajući u odnos osigurano radništvo i namješteništvo prema ukupnom stanovništvu statističari socijalnog osiguranja isticali su, da je 1930. u Savskoj banovini bilo osigurano samo 7,01% stanovništva, a u Jugoslaviji 5,27%. Godine 1939. udio osiguranog radništva u stanovništvu još je manji, te je za Savsku banovinu 6,74%, a za Jugoslaviju 5,23%.⁹⁹ U odnosu na Austriju, gdje je u isto vrijeme osigurano 35% stanovništva, ili Njemačku, gdje je taj postotak bio 65%, naše je »zvanično«, odnosno »osigurano« radništvo kao poseban radni sloj bilo veoma slabo i malobrojno, pa i socijalna povijest mora posvećivati znatno veću pažnju seljačkom stanovništvu, koje je zbog svoje brojnosti i sastava bilo uvučeno u sve društvene borbe.¹⁰⁰

⁹⁸ A. Vegner, Sezonski ciklus brojnog stanja osiguranog radništva, *Socijalni arhiv*, 1939, I, 237—241.

⁹⁹ *Radnička zaštita*, 1931, 346 i 1940, SD, statistika 2, 32—33. Uzeto je da Savska banovina ima 1931. godine 2,336.739 stanovnika, a 1939. godine 2,703.163.

¹⁰⁰ S. D. Aleksander, Privredna i socijalna pitanja u Kraljevini Jugoslaviji, *Jugoslavenski državni almanah*, Beograd — Zagreb 1936, 69.

Tabela 4.

SEZONSKO KRETANJE OSIGURANE RADNE SNAGE NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE OD 1929. DO 1939. GODINE*

(bez Merkura)

Mjesec	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
I	152419	154126	151339	141835	122982	124372	129356	139173	150008	149293	153751
II	146249	157321	151319	140541	120608	128975	129223	142856	150701	161650	161224
III	146996	160063	151221	132357	125356	135054	137678	143097	160971	165489	165846
IV	156063	159827	154049	130248	127272	137552	141066	147917	159697	165793	165156
V	161857	162312	160459	131881	129697	140418	140574	150900	166187	170338	168091
VI	165264	163547	164481	136657	130552	142128	145035	153990	171583	171387	170760
VII	159626	162257	159866	135465	129561	140675	143070	154385	169863	170937	173284
VIII	161930	162443	162041	134795	136048	140759	143189	156546	174263	172657	177731
IX	161525	161878	162440	133400	134504	140867	145903	155175	173896	173768	172324
X	162853	162830	159117	132937	137325	140880	150331	158326	172308	174422	171107
XI	164362	164805	155124	138877	136569	140699	153328	165066	175119	179884	179683
XII	163052	160965	150576	134525	133244	139999	147566	161936	166199	167912	173877

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* 1929—1940.

Maksimalno stanje tiskano poludebelo i podvučeno

Minimalno stanje tiskano kurzivom i podvučeno

Minimalni broj osiguranika u godini tiskan kurzivom

Maksimalni broj osiguranika tiskan poludebelo

Radničko osiguranje Središnjeg ureda zahvatilo je samo 58% radnika. Ostali radnici ili su neosigurani (poljoprivredni radnici), ili imaju kao rudari i željezničari svoje posebno osiguranje. Prema tome tabela 1 ne prikazuje dinamiku svega radništva, već samo osiguranog, ali njezin relativni izraz (indeksi s tabele 2) može se primijeniti na popis radništva proveden 31. III 1931. prilikom popisa stanovništva, te tada možemo dobiti sliku razvoja radničke klase Savske banovine od ožujka 1929. do ožujka 1939. Isti princip može se primijeniti i na žensko i muško radništvo, te na radništvo regija, dakle na sve skupine za koje imamo i podatke socijalnog osiguranja za ožujak, i podatke popisa stanovništva.

Tabela 5.

KRETANJE RADNIŠTVA SAVSKE BANOVINE OD OŽUJKA 1929. DO OŽUJKA 1939. IZRAČUNATO NA BAZI POPISA STANOVNIŠTVA 31. III 1931.

Godina i mjesec	Indeks osiguranika Središnjeg ureda za socijalno osiguranje ožujak 1929 = 100		Radništvo (podatak za III 1931. uzet iz popisa stanovništva i zatim primijenjen indeks)
		(indeks 1929 = 100)	
1929. III	100	(100)	274.180
1930. III	101	(101)	276.922
1931. III	90	(99)	263.216
1932. III	84	(85)	230.311
1933. III	80	(82)	209.344
1934. III	86	(87)	235.794
1935. III	88	(90)	241.278
1936. III	91	(96)	249.503
1937. III	102	(104)	279.664
1938. III	105	(106)	287.889
1939. III	106	(106)	290.630

Iz tabele 5, primjenom indeksa socijalnog osiguranja, koje je zahvaćalo 58% sveukupnog radništva, na podatke popisa stanovništva vidimo da je od ožujka 1929. do ožujka 1939. radnička klasa porasla samo za 16.450 osoba, te da je prema tome godišnji porast samo 1495, ako zane-marimo konjunkturane oscilacije. Najveći broj radništva zabilježen je u ožujku 1939 (290.630), ali on je samo za 13.708 osoba veći od ožujka 1930, što znači da je radnička klasa doista rasla veoma sporo.

Velika svjetska kriza imala je katastrofalan utjecaj na radničku klasu sjeverne Hrvatske. Od 1930. do 1933. smanjio se broj radnika za 67.578 osoba, odnosno u tri godine smanjivala se radnička klasa u prosjeku za 23.526 radnika godišnje.

Nakon krize, tj. od 1933. do 1939, radnička se klasa povećala za 81.286 osoba, odnosno za 13.547 osoba godišnje u prosjeku, te ne iznenađuje što su velika otpuštanja za vrijeme krize ostavila trajnu bojazan u radništvu i nakon krize, kad je zapošljavanje bilo umjereno, i tek 1937. premašen broj radništva iz vremena prije krize. Godine 1930. radnička klasa brojila bi 276.922 osobe, a 1939, dakle neposredno uoči drugoga svjetskog rata, samo 290.630 osoba, te je, ako promatramo te dvije konjunkturane godine, radnička klasa povećana samo za 13.708 osoba, odnosno za uobičajeni godišnji prirast nakon krize.

Ta je činjenica porazna, jer govori o nemogućnosti privrede Savske banovine da apsorbira veći broj radništva. Ona bi vjerojatno bila još poraznija kad bi indeks uzimao u obzir i poljoprivredno radništvo, koje zbog toga što nije bilo obuhvaćeno statistikama socijalnog osiguranja nije obuhvaćeno ni indeksom. To je ujedno i nedostatak tabele 5, koja nam u apsolutnom izrazu ipak omogućava praćenje dinamike radništva sjeverne Hrvatske.

Drugi je nedostatak taj što je popis stanovništva proveden potkraj ožujka 1931. godine, te smo i mi morali uzeti indeks od trećeg mjeseca te godine, i na osnovi indeksa u trećem mjesecu za sve godine izračunavati kretanje radničke klase. Godišnji indeksi socijalnog osiguranja nisu posve identični indeksima u ožujku, koji su obično nešto manji, jer je to i vrijeme sezonske depresije u zaposlenju. Na tabeli 5 donijela sam u zagradama i godišnje indekse prema statistikama socijalnog osiguranja, jer neke podatke o radničkoj klasi statistika socijalnog osiguranja donosi samo za čitavu godinu, a ne po mjesecima. Nekih godina se indeksi poklapaju (1930. i 1939. godine), te je zanimljivo da su to upravo najpovoljnije godine u zapošljavanju, što znači da je već na početku godine postojala veća zaposlenost, koja se zatim produžila i u kasnijem periodu.

NEZAPOSLENOST RADNIŠTVA SAVSKE BANOVINI

1.

Osim radništva zaposlenog u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima koje je bilo evidentirano statistikama socijalnog osiguranja postojao je značajan dio radništva izvan tih evidencija, onih koji su radili u poljoprivredi i čiji broj možemo također samo približno ustanoviti na temelju popisa stanovništva od 31. ožujka 1931, i onih koji su odlazili na privremeni rad u inozemstvo. Na osnovi postojećih statistika pokušala sam uhvatiti te veličine koje su izložene neprestanom kretanju.

Puna zaposlenost neostvarljiv je san u doba mira. Zbog toga bi radna statistika morala registrirati ne samo zaposlene nego i nezaposlene radnike, jer se te dvije veličine prelijevaju, ali čine cjelinu. Kako je bilo sa zaposlenim radnicima vidjeli smo u prethodnom poglavlju. A kako se kretala nezaposlenost razmotrit ćemo u ovom poglavlju.

Normalno bi bilo u nekoj zdravoj privrednoj sredini da se nezaposlenost smanjuje u doba privredne konjunktura, a povećava u vrijeme kriznih situacija, i da postoji društveni organ koji regulira taj odnos zbrinjava-

njem nezaposlenih. U predratnoj Jugoslaviji ne samo da su zakazali socijalni organi, već je došlo do neuobičajene pojave da je u doba najživljega radnog prosperiteta registrirana nezaposlenost rasla, a u doba kriznih situacija da nije bila znatno veća od normalne.

Razloge tim pojavama treba tražiti u nemogućnosti državnih organa da daju materijalnu pomoć nezaposlenim radnicima-seljacima, te se oni u vrijeme kriza i nisu prijavljivali burzama rada. S druge strane u doba privredne konjunktore pauperizirano stanovništvo sela dolazi u gradove, te traži zaposlenost ili pomoć kod Burze rada, pa ih ona i evidentira kao nezaposlene. U potrazi za radom došlo je do pravih unutrašnjih migracija radne snage, usmjerenih prema industrijskim centrima i gradovima. Proces osiromašjenja sela — koji je osnovni uzrok tih migracija — sazrijevao je pod utjecajem višegodišnjeg djelovanja agrarne krize i izbio je punom žestinom na početku velike gospodarske krize tridesetih godina, kad su prestali djelovati svi ublažavajući faktori (izvjestan odljev stanovništva putem emigracije, odraz smanjenog nataliteta za vrijeme prvoga svjetskog rata, obustava agrarne reforme, prestanak stizanja novčanih doznaka iseljenika itd.).

Treba napomenuti da pri istraživanju nezaposlenosti nije moguće razlikovati pravog radnika od radnika-seljaka. Nekvalificirani radnik i radnik-seljak često su sinonimi za jedan te isti pojam. Te dvije kategorije bile su toliko povezane da su i sredstva za rješavanje problema nezaposlenosti bila ista (pomaganje nezaposlenih organiziranjem ishrane, organizacija javnih radova, odlazak na privremeni rad u evropske zemlje). Godine 1936. i predsjednik Centralnog odbora za posredovanje rada dr Mario Krmpotić otvoreno povezuje na godišnjoj skupštini prilike na tržištu rada i problem seoske sirotinje, ukazujući na to da se oba problema moraju paralelno rješavati jer imaju isti uzrok.¹⁰¹ Takvo stanovništvo zauzeli su i neki sindikalni rukovodioci. Sima Crnogorac iz Zagreba na VI kongresu radničkih komora u Beogradu 1936. godine rekao je da se više ne može govoriti o proletariziranom seljačkom radništvu i o čisto proleterskom gradskom radništvu, nego se može govoriti o radnicima bez obzira žive li momentano na selu ili u gradu. »Radnik u bedi i besposlici luta, čas je na selu, a čas u gradu, čas traži zarade od svoje kvalifikacije, a čas uzima zaposlenje kakvo mu se pruži bez obzira kakav je to zanat i u kome je mestu.«¹⁰²

Poznati statističar i istraživač položaja radničke klase Arthur Benko Grado neprestano je naglašavao taj specifični oblik nezaposlenosti u našim krajevima, ističući da »[...] poljoprivreda čini posljednju rezervu, krajnje utočište, neku vrstu našeg i zemalja srodnih nama, specifičnog socijalnog osiguranja protiv nezaposlenosti.«¹⁰³ Naime, pravih nezaposlenih radnika u Jugoslaviji na osnovi Benkovih proračunavanja nije 1931. godine bilo više od 10.000. Međutim, ako su se pogledali nezaposleni u kategoriji radnika-seljaka, tada je taj broj, već 1931. po procjenama

¹⁰¹ Zapisnik VII redovne sednice Centralnog odbora za posredovanje rada, održane 14. i 15. XII 1936. u Beogradu, *Socijalni arhiv*, 1936, III — 134.

¹⁰² Zaštita i osiguranje radnika, Rad VI kongresa radničkih komora u Beogradu 26—27. I 1936, Beograd 1936, 47.

¹⁰³ *Indeks*, 1931, 15.

Benka, koji je anketirao 41 poduzeće sjeverne Hrvatske, ušesterostručen, iako statistički nije evidentan. Kad je nestalo mogućnosti zaposlenja u industriji, radnik-seljak vraćao se na svoj seljački posjed, koji nije mogao da mu osigura pokriće troškova minimalnog standarda života, te je jasno morao taj standard sniziti i zaduživati se. Prezaduženost hrvatskog sela tridesetih godina posljedica je agrarne prenaseljenosti i velike nezaposlenosti na selu. Ona je samo bila izraz jednog socijalnog problema. Obaranjem životnog standarda ispod svakoga ljudskog dostojanstva, jugoslavensko tržište gubilo je kupca, te su i tvornice morale proizvodnju svesti na minimum. Tako se krug ponavljao, ili kako kaže Benko »[...] ovaj oblik nezaposlenosti nevidno i nečujno podgrizava suštinu rase i produkcione snage buduće generacije«. ¹⁰⁴

2.

Nestalnost zaposlenja. Iz statistika socijalnog osiguranja možemo vidjeti koliko je položaj radnika bio nesiguran. Svaki je radnik mijenjao prosječno mjesto triput godišnje u najboljim godinama, a u nekim godinama na području sjeverne Hrvatske radnik mijenja zaposlenje i više od pet puta (tabela 6). Najsigurnije godine bile su za radnike u razmatranom periodu godine od 1929. do 1931. da bi nakon toga — uslijed sve veće ponude radne snage koja je rasla iz godine u godinu, pa i nakon završetka krize — nesigurnost zaposlenja bila sve veća, a trajanje zaposlenja sve manje. Na tabeli možemo očitati da su postojale velike razlike u sigurnosti zaposlenja među pojedinim područjima. Sjevernohrvatskom prosjeku najbližije je bilo područje Zagreba, s tom razlikom da je za čitavo vrijeme trajanja velike svjetske krize (1931—33) sigurnost zaposlenja bila veća nego u konjunktturnim godinama prije krize. Zanimljiv je trend na području Slavonije, gdje sve do kraja velike svjetske krize radnici imaju prilično sigurno zaposlenje. Nakon toga nestabilnost zaposlenja postaje sve veća, izmjena radne snage sve češća, dostižući kulminaciju 1938. godine, kad svaki radnik mijenja radno mjesto šest i po puta godišnje. Poseban je slučaj Sušačkog okružnog ureda na području kojega je do 1931. trajnost zaposlenja bila veća nego na zagrebačkom području. Tada vrijeme zaposlenosti postaje sve kraće, te 1933. godine radnik mijenja zaposlenje gotovo svaki mjesec. Usporedba sjevernohrvatskog područja s Dalmacijom pokazala je veliku sličnost Dalmacije s varaždinskim područjem 1929. godine, odnosno zagrebačkim 1930. i 1931. godine, što je rezultat velike ponude radne snage nezaposlenih pomoraca na koje velika svjetska kriza i zaustavljanje privredne konjunktore djeluje već 1929. godine, odnosno na području Varaždina posljedica agrarne prenaseljenosti a u Zagrebu pridolazak velikog broja radnika iz cijele Hrvatske u grad, gdje građevinska aktivnost zamire tek potkraj 1932. godine. U kasnijem je periodu nestalnost zaposlenja u Dalmaciji manja od sjevernohrvatskog prosjeka, ali znatno raste nestalnost zaposlenja na području Sušačkog okružnog ureda i zadržava stečeni primat sve do izbijanja drugoga svjetskog rata. U Sušaku su, naime, bile smještene naše prekoceanske

¹⁰⁴ Isto.

Tabela 6.

NESTABILNOST ZAPOSLENJA OSIGURANIKA OKRUŽNIH UREDA NA PODRUČJU SAVSKE BANOVINE OD 1929. DO 1939.*
(bez Merkura)

na 100 članova otpada prijava u godini

Okručni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Bjelovar	230	255	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Brod na Savi	237	348	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Karlovac	230	222	223	341	355	370	358	388	536	494	556
Osijek	199	203	238	372	409	658	533	543	647	654	631
Sušak	241	299	340	674	1210	1126	1058	999	1137	1109	1054
Varaždin	474	247	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zagreb	358	405	377	369	396	474	489	524	478	452	465
Sjeverna Hrvatska	291	287	315	388	457	461	538	556	591	565	574
Dalmacija	433	413	356	309	302	355	431	515	468	480	512
Jugoslavija	342	431	436	538	407	442	460	476	493	468	462

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita* 1930, 188; 1931, 347; 1932, 341; 1933, 254; 1934, 209; 1935, 223; 1936, 186; 1937, 294; 1938, SD, 187; 1939, SD, 120; 1940, Stat., 1, 32.

kompanije koje su poslovale s promjenljivim rezultatima, te dio radnika zaposlenih u šumskoj industriji.

Usporedba Hrvatske sa čitavom Jugoslavijom pokazuje da je nesigurnost zaposlenja poslije 1932. na području sjeverne Hrvatske bila veća od jugoslavenskog prosjeka, na što su svakako uz agrarnu prenaseljenost utjecali i neki drugi faktori (veća koncentriranost javnih radova u istočnom dijelu zemlje, te velike građevinske aktivnosti u Beogradu).

Vrlo značajne indikatore o rasponu nezaposlenosti možemo dobiti na razlikama između maksimalnog i minimalnog broja osiguranog radništva po pojedinim privrednim granama, odnosno pojedinih okružnih ureda na području sjeverne Hrvatske. Na tabeli 7 iskazani su podaci za sjevernu Hrvatsku, Dalmaciju i Jugoslaviju te možemo uočiti da je sezonska zaposlenost, odnosno razlika u zapošljavanju između najslabijeg i najboljeg mjeseca zaposlenosti u vremenu poslije velike svjetske krize poprimila katastrofalne razmjere.¹⁰⁵ Privrednici u poslijeratnom kriznom periodu očito posluju veoma štedljivo, otpuštajući momentano svaki višak radne snage što je s obzirom na česte pojave djelomičnih kriznih situacija u pojedinim privrednim granama bio čest slučaj. Ta tendencija više zahvaća radnike nego radnice što se može opravdati nižom cijenom ženskog rada. Za vrijeme kriznih godina oscilacije su u zapošljavanju manje nego u povoljnim konjunktturnim godinama, što je svakako posljedica smanjenog broja ukupno zaposlenih radnika, ali i zadržavanja u radu tvornica i zanatskih radionica koje su bile neophodne za normalni život stanovništva i stoga imale relativno siguran plasman svojih proizvoda.

3.

Broj nezaposlenih. Točan broj nezaposlenih na području sjeverne Hrvatske u međuratnom razdoblju nećemo moći nikada točno utvrditi. Prema tabeli 5, odnosno prema indeksima statistika socijalnog osiguranja primijenjenim na popis stanovništva 31. III 1931. godine, 1933 — dakle u doba kulminacije gospodarske krize — bilo je 50.502 radnika manje nego 1930, a to su svakako nezaposleni radnici. Tek 1937. broj zaposlenih veći je nego 1930. godine, te je očito da je u svim tim godinama postojao velik broj nezaposlenih radnika, pogotovo stoga što je stasala za zaposlenje i nova radna snaga koja se željela uključiti u proizvodnju.

Posebno treba upozoriti na to da su sve tadašnje statistike bilježile samo nezaposleno radništvo, dok se o nezaposlenosti seljaka, odnosno radnika-seljaka govorilo u predratnoj Jugoslaviji kao o normalnoj pojavi. Tek kad je za vrijeme velike svjetske krize dolazak pauperiziranih seljaka u gradove ugrozio »socijalni mir« građanstva, počela se veća pažnja posve-

¹⁰⁵ U doktorskoj disertaciji dane su tabele po privrednim granama i po okružnim uredima koje smo u ovom radu izostavili (M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske (Savska banovina) od 1929. do 1939. godine, Zagreb 1978, rukopis u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci, str. 175—177 i 179).

Tabela 7.

RAZLIKA IZMEĐU NAJVEĆEG I NAJMANJEG BROJA ZAPOSLENE OSIGURANE RADNE SNAGE NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE U USPOREDBI S DALMACIJOM I JUGOSLAVIJOM OD 1929. DO 1939. GODINE*

Okručni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Muškarci i žene											
Sjeverna Hrvatska	19015	10679	13905	11587	16717	17756	24105	25883	25111	30591	25932
Dalmacija	3986	2831	12870	4979	2211	3640	7067	9772	8116	12481	9906
Jugoslavija	98416	69391	76079	51063	66110	84054	123752	105997	85919	136957	120668
Muškarci											
Sjeverna Hrvatska	16487	7603	11732	8309	13484	14529	20640	21136	21784	26280	21955
Dalmacija	3815	2905	10489	3283	2267	3357	6805	10085	8991	9688	9412
Jugoslavija	88932	62625	72683	52091	58896	74609	86681	94661	116976	96681	116666
Žene											
Sjeverna Hrvatska	4563	3521	3014	3278	3327	3860	3879	4757	3429	4311	4199
Dalmacija	696	478	2381	2413	1424	1341	810	2123	3229	7709	5664
Jugoslavija	14016	9636	7790	7105	9105	12705	12014	13678	11831	24546	15423

* Podaci izračunati na temelju statistika socijalnog osiguranja objavljenih u *Radničkim zaštitama* od 1929. do 1940.

ćivati i nezaposlenosti nadničara, slugu i radnika-seljaka, te su od tada vođene i izvjesne evidencije o pomaganju tih vrsta radnika.

Ipak, treba voditi računa o tome da su se burzama rada prijavljivali samo oni nezaposleni, koji su imali pravo na neku novčanu pomoć. Izvan svake evidencije ostajala je masa nezaposlenih poljoprivrednih radnika. A kolika je to bila masa najbolje potvrđuje procjena Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije da na području Slavonije i Srijema živi u vremenu od 1935. do 1937. oko 200.000 nezaposlenih poljoprivrednih radnika.¹⁰⁶

Tabela 8.

BROJNO STANJE NEZAPOSLENIH RADNIKA PRIJAVLJENIH ZAGREBAČKOJ JAVNOJ BURZI RADA I BROJ NEZAPOSLENIH KOD SVIH BURZI RADA U JUGOSLAVIJI OD 1929. DO 1939. GODINE*

Godina	Nezaposleni		
	broj prijava u zagrebačkoj burzi		broj prijava u Jugoslaviji (za cijelu godinu)
	apsolutno	% prema Jugoslaviji	
1929.	71.377	37	188.233
1930.	54.957	37	145.277
1931.	29.522 (I—IX mj.)	?	158.522
1932.	22.556 (X—XII mj.)	?	257.780
1933.	103.799	35	295.106
1934.	93.951 (I—IX mj.)	31	300.952
1935.	126.701	33,5	378.111
1936.	153.464	35	436.589
1937.	143.090	28	513.208
1938.	165.683	27	613.728
1939.	181.870	27	675.831

* *Socijalni arhiv*, 1935, 20; 1936, II-18; 1938, II-19 i II-122; 1938, II-336; 1940, II-12. Podaci za ranije godine iz priveza *Radničke zaštite*. Za 1931, 1932. i 1934. nemam podataka za mjesece koji nedostaju, jer ih vjerojatno Centralna uprava burza rada nije objavila.

Koliki je bio broj nezaposlenih prijavljenih burzama rada? Tabela 8 pokazuje da je registrirana nezaposlenost 1929. bila za polovicu manja nego 1937. i da se neprestano povećavala čak i u doba povoljne privredne konjunktore. Broj prijava nezaposlenih osobito se povećao 1935. go-

¹⁰⁶ Izveštaj Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Novom Sadu za 1935—1937 godinu, Novi Sad 1937, 53.

dine, kad su u gradove i industrijske centre nagnuli nadničari privučeni oživljavanjem sekundarne i tercijarne djelatnosti.¹⁰⁷ Na tu pojavu svakako je utjecala i kriza drvne industrije zbog primjene političkih sankcija protiv Italije.

Vidimo da se udio nezaposlenih radnika prijavljenih u Zagrebu kretao u odnosu na cjelokupnu masu nezaposlenih u Jugoslaviji od 27 do 37%, i da se nakon krize evidentirana nezaposlenost na području Savske banovine smanjuje, iako se apsolutno zasigurno povećava. Kriza rada očito tada pogađa druge krajeve još žešće nego Savsku banovinu. Tako je u toku 1937. prijavljeno kao nezaposleno 3,94% stanovništva Savske banovine, što je bilo manje nego u Primorskoj, Vrbaskoj i Vardarskoj banovini, ali više od ostalih banovina, pa i od jugoslavenskog prosjeka.¹⁰⁸

Te navode potvrđuje i broj obavljenih putovanja nezaposlenih radnika s objavama za povlaštenu vožnju radi traženja posla (tabela 9).

Tabela 9.

BROJ OBAVLJENIH PUTOVANJA NEZAPOSLJENIH RADNIKA S OBJAVAMA ZA POVLAŠTENU VOŽNJU (50%) IZDATIM OD ORGANA JAVNE SLUŽBE POSREDOVANJA RADA I OPĆINSKIH VLASTI OD 1929. DO 1939. NA PODRUČJU SAVSKE BANOVINE I JUGOSLAVIJE*

Godina	Savska banovina		
	apsolutno	% u cijeloj Jugoslaviji	Jugoslavija
1929.	156.770	40	387.355
1930.	128.623	40	323.890
1931.	108.704	39	276.983
1932.	127.823	39	328.395
1933.	144.323	36	403.564
1934.	142.649	33	436.751
1935.	176.422	32	551.068
1936.	196.773	31	637.376
1937.	218.105	29	764.810
1938.	224.436	26	868.747
1939.**	117.020	(25)	460.290

* *Socijalni arhiv*, 1935, tabela XXI; 1936, II-96; 1939, II-169—172, 173; 1940, II-10.

** Samo putne objave bez općina koje su također davale putne pomoći, a za koje nemamo podataka.

¹⁰⁷ Zapisnik VII redovne sednice Centralnog odbora Burze rada održane na dan 14. i 15. XII 1936, n. dj., III—137.

¹⁰⁸ Kretanje nezaposlenosti u g. 1937, *Socijalni arhiv*, 1937, II—105.

U Zagrebačkoj javnoj burzi rada bilo je prilično nezaposleničkih prijava od osoba zavičajnih izvan Savske banovine (tabela 10). Beograd i Zagreb bili su osobito primamljivi centri za »lumpenizirani« dio stanovništva, piše B. Tadić 1936. godine.¹⁰⁹ Najveći broj stranih zavičajnika javlja se kao nezaposlen 1936. godine, što je vjerojatno u vezi s podbačajem zaposlenosti u drvenoj industriji (Bosanci rade u slavonskim šumama). Zanimljivo je također utvrditi da su nezaposleni zavičajnici Savske banovine činili više od četvrtine ukupno nezaposlenih prijavljenih u čitavoj zemlji, što se podudara s udjelom cjelokupne radne snage Savske banovine u jugoslavenskom radništvu. Kad bismo raspolagali analognim podacima za duži vremenski period, a ne samo za pet godina, mogli bismo izvući određene zaključke o teritorijalnoj pokretljivosti radništva u Jugoslaviji.

Tabela 10.

NEZAPOSLENI ZAVIČAJNICI SAVSKE BANOVINE U JUGOSLAVIJI I STRANI ZAVIČAJNICI PRIJAVLJENI ZAGREBAČKOJ BURZI RADA OD 1934. DO 1939. GODINE*

Godina	Zavičajnici Savske banovine		Strani zavičajnici prijavljeni kod zagrebačke burze rada
	apsolutno	% u nezaposlenima Jugoslavije	
1934.	97.167	29,8	—
1935.	108.037	29,9	18.664
1936.	107.419	25,7	46.045
1937.	113.811	23,2	29,279
1938.	143.845	24,6	21.838
1939.	170.271	26,1	11.599

* *Socijalni arhiv*, 1—2/1935, 20; 1936, II-20; 1937, II-26 i II-124; 1939, II-31; 1940, II-11.

Na tabeli 11 donosimo strukturu nezaposlenih po kvalifikacijama. Iako su seljaci imali veoma mala prava kod burzi rada, ipak je njihov broj veoma visok, pogotovo ako i nekvalificirane radnike promatramo kao sezonske radnike-seljake, što su dijelom i bili. Postotak kvalificiranih radnika u nezaposlenim jako je varirao, ali je bio znatno veći za vrijeme krize nego prije i poslije nje. Najveći postotak nezaposlenih kvalificiranih radnika bio je 1930, kad industrijalci pod dojmom kraha na njujorškoj burzi počinju kvalificirane radnike zamjenjivati nekvalificiranom, uglavnom ženskom i maloljetnom muškom radnom snagom, iako još kriza nije zahvatila jugoslavensku privredu.

Statistika Burze rada — ma kako bila nepotpuna — ipak je bila odraz privredne situacije, te 1932. godine, kad je nezaposlenost dosegla vrhu-

¹⁰⁹ B. Tadić i B. Vladeta, *Nezaposlenost*, VIII (Sarajevo), 1936, 22.

Tabela 11.
NEZAPOSLENI KVALIFICIRANI RADNICI I OSTALI NEZAPOSLENI U ZAGREBAČKOJ BURZI RADA OD 1929. DO 1939.
GODINE*

1	2	3	4	5	6	7	8
1929, II polovica	14.278	38	6.794	15.628	22.422	60	37.057
1930.	29.517	54	13.215	11.537	24.752	45	54.957
1931, I—IX mjesec	14.207	48	11.212	3.697	14.909	49	29.522
1932, X—XII mjesec	7.599	34	13.291	1.348	14.639	65	22.556
1933.	36.710	35	60.834	4.503	65.337	63	103.799
1934, I—IX mjesec	26.404	40	27.688	11.201	38.889	58	66.805
1935.	44.050	35	43.851	36.851	80.702	64	126.701
1936.	41.058	27	47.526	42.646	90.172	59	153.464
1937.	39.155	27	63.814	37.746	101.560	71	143.090
1938.**	45.826	28	—	—	116.817	70	165.683
1939.***	47.628	26	—	—	130.610	72	181.870

1 Godina;

2 Kvalificirani radnici;

3 Postotak kvalificiranih radnika u masi nezaposlenih;

4 Nekvalificirani radnici;

5 Seljaci;

6 Zajedno 4—5;

7 Postotak nekvalificiranih radnika i seljaka u masi nezaposlenih;

8 Ukupan broj nezaposlenih.

* Podaci vadeni iz *Radničkih zaštita i Socijalnog arhiva*, 1—2/1935, 20; 1936, II-18; 1937, II-19 i II-122; 1938, II-336; 1939, II-12. Prema statistikama burzi rada mogle bi se pratiti i prijave nezaposlenih u pojedinim privrednim granama, ali zbog prijavljivanja samo onih koji su imali pravo na pomoć slika kretanja nezaposlenosti ostala bi i dalje nepotpuna i rezultat ne bi bio adekvatan uloženom trudu.

** U sumu gornje tabele (8) uključeni su i nezaposleni činovnici, ali oni nisu pojedinačno iskazani, jer ne predstavljaju objekt razmatranja u ovom radu.

*** Nekvalificirani radnici i seljaci iskazani su u statistici zajedno.

nac, u cigla tri mjeseca za koje imamo podatke (listopad-prosinac), iskazuje četrnaest i po tisuća nekvalificiranih radnika kao nezaposlene i sedam i po tisuća novoprijavljenih kvalificiranih nezaposlenih radnika. Upravo iz toga vremena posjedujemo i memoar Centralnog sekretarijata radničkih komora i Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza kraljevskoj vladi, Narodnoj skupštini i Senatu. Iz njega je vidljivo da je na sredini studenog 1931. u Zagrebu bilo potpuno nezaposleno 29,5% radnika (16.165), ograničeno radno vrijeme radilo je 8,5% radnika (5001), a normalno je bilo uposleno samo 21,8% radnika (33.975), te da je na području cijele Savske banovine u siječnju 1932. bilo više od 30.000 potpuno nezaposlenih radnika, tj. radnika koji su bili prijavljeni posredovnom uredu kao nezaposleni ili koji su primali pomoć posredstvom određenih sindikalnih organizacija.¹¹⁰

Procjenom nezaposlenosti bavio se i Arthur Benko Grado. Pratio je kretanje zaposlenosti u 66 najvećih poduzeća Savske banovine na temelju popisa radnika od 1930. do 1936. godine. Utvrdio je da je prema 1930. u prosincu 1932. bilo uposleno samo 43,95% radnika, a u prosincu 1933. čak samo 42,93%, te da je prema tome u to vrijeme postignuta najniža razina zaposlenosti u deceniju pred drugi svjetski rat.¹¹¹

Potkraj 1934. uprava Savske banovine odredila je mjesečno obavještavanje općina o kretanju nezaposlenosti na njihovom području. No i ti su iskazi očuvani samo fragmentarno, većinom za pojedine općine i iz njih je vidljiva velika nezaposlenost seljačkog življa. Za siječanj 1938. očuvan nam je sumarni iskaz da je u to vrijeme na području Savske banovine bilo nezaposleno 11.538 kvalificiranih radnika, 22.101 nekvalificirani i 23.841 sezonski. Iste godine u kolovozu bilo je nezaposleno 6316 kvalificiranih radnika, 12.429 nekvalificiranih i 6827 sezonskih radnika.¹¹² Već se iz tih podataka vidi fragmentarnost tih prijava, pogotovo ako se usporede s prijavama na Burzi rada.

4.

Nezaposlena radna snaga sela. Nevjerojatno veliko siromaštvo jugoslavenskog sela u kojem je neposredno prije drugoga svjetskog rata stanovnik raspolagao dnevno sa 7,70 dinara, uključujući u tu svotu prehranu, odijevanje, poreske terete i izdvajanje obrtnog kapitala, dovodilo je do neprestane pojave novih nezaposlenih radnika sa sela i njihova pritiska na gradove.¹¹³ Za vrijeme krize u gradovima se počinju nazivati nezaposlenim nekvalificiranim radnicima, jer je prijašnji stav gradskih općina

¹¹⁰ Opseg radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji, Beograd 1932, 11, 14.

¹¹¹ Ž. Topalović, Radnička nezaposlenost u krizi, Beograd 1937, 13; *Indeks*, 1937, 193.

¹¹² IHRPH, Zbirka XXI, Nezaposlenost, 6. Ti su iskazi vođeni do polovice 1940. kad su obustavljeni.

¹¹³ S. Kukoleća, Odnos između poljoprivrede i industrije u Jugoslaviji pre rata, *Ekonomist*, 1952, 3, 61.

da je nezaposlenost sela problem države postao neodrživ zbog nagomilane sirotinje u gradskim industrijskim centrima. Gotovo svi veći gradovi na području sjeverne Hrvatske počeli su organizirati azile, prenočišta, ishranu i davanje zimske pomoći sirotinji, te prikupljati socijalni porez za tu svrhu da tako sačuvaju svoj »socijalni mir«. Kakva je nezaposlenost vladala u Zagrebu vidi se najbolje iz evidencije Socijalnog odsjeka gradske općine. U njoj su 1935. godine bile upisane 7864 siromašne obitelji, od toga ih je 6846 primalo povremenu pomoć zbog nezaposlenosti.¹¹⁴ Jasno je međutim da su mnogi članovi tih obitelji bili nedavno pridošli osiromašeni seljaci, jer je nevjerojatno da bi u gradu od 170.000 stanovnika postojao tako velik broj nezbrinutih gradskih obitelji.

O nezaposlenosti za vrijeme krize i o državnim mjerama za smanjivanje toga socijalnog zla mnogo je pisano.¹¹⁵ U početku se pomagalo samo nezaposlenim u gradovima, i zbog toga je i bio toliki priliv nezaposlenih u gradove. Kad je postalo očito da nezaposlenost u gradovima potječe od nezaposlenosti sela, država je nastojala nezaposlene seljake zadržati na selu prehranom stanovništva pasivnih krajeva u zimskim mjesecima ili organiziranjem javnih radova. Anketom Privilegirane agrarne banke 1932. ustanovljeno je da više od polovice seljačkih obitelji nisu imale dovoljno hrane do nove žetve, te je te podatke o Jugoslaviji uvrstila u svoju publikaciju »Ishrana i poljoprivreda« (Genève 1937) i Liga naroda. Posredstvom državnog poduzeća Prizad i njegova direktora Ede Markovića, koji je bio stalni delegat Sekcije za proučavanje problema ishrane Lige naroda, organizirana je na širokom planu akcija nabave hrane za pasivne krajeve Jugoslavije.¹¹⁶ Ishrana pasivnih krajeva zadavala je sve većih teškoća državi. U lipnju 1935. Savska banovina morala je na području pasivnih krajeva razdijeliti kukuruz u vrijednosti od 201.472 dinara pa ipak je to bila slaba i nedovoljna pomoć.¹¹⁷ Kukoleča je uoči drugoga svjetskog rata izračunao da je Hrvatska bila deficitarna za 210.000 tona žitarica, i da je oko 1,314.160 stanovnika Hrvatske (uključujući i Dalmaciju) bilo izvrgnuto povremenoj gladi.¹¹⁸

Iako je država neprestano povećavala prireze za Javnu burzu rada, i iako je samo Zagrebačka burza rada u periodu 1935—37. raspolagala prihodom od 23,200.000 dinara, sredstava nikada nije bilo dovoljno¹¹⁹ (tabela 12).

¹¹⁴ Delatnost socijalnog oteka Gradskog poglavarstva Zagreb, *Socijalni arhiv*, 5—6/1935, 90.

¹¹⁵ I. Perić, Zakonodavstvo o zbrinjavanju nezaposlenih u Jugoslaviji, *Socijalni arhiv*, 1939, 1—72—99; *Ostojić Despot*, Primena preporuka usvojenih na Međunarodnim konferencijama rada u našem nacionalnom zakonodavstvu, *Radnička zaštita*, 1933, 8—11; O nezaposlenosti mnogo pišu B. Krekić, Ž. Topalović, B. Tadić i dr.

¹¹⁶ Ishrana seoskog stanovništva, *Socijalni arhiv*, 1938, 1—65; Za područje Hrvatske položaj seljaštva prikazao je detaljno M. Matička, Odras privredne krize, n. dj., 336—345. *Narodno blagostanje*, 1938, 40.

¹¹⁷ *Socijalni arhiv*, 7/1935, 131 i 1936, 1—6.

¹¹⁸ S. Kukoleča, Odnos između poljoprivrede... n. dj., 62.

¹¹⁹ *Narodno blagostanje*, 1938, 134.

Tabela 12.

POMOĆ ISPLAĆENA U NOVCU NEZAPOSLENIM RADNICIMA NA
PODRUČJU ZAGREBAČKE BURZE RADA OD 1929. DO 1939. GODINE*

Godina	Broj pomognutih osoba	Isplaćeno pomoći u dinarima
1929.	—	2,957.861
1930.	—	2,107.817
1931.	—	—
1932.	—	—
1933.	—	6,716.753
1934.	—	—
1935.	48.207	4,302.607
1936.	44.490	4,015.538
1937.	54.854	7,728.728
1938.	66.306	11,630.423
1939.	69.738	12,611.840

* Za 1929—1934. nema podataka o broju pomognutih osoba, a za 1931, 1932. i 1934. nemam podataka ni o isplaćenoj pomoći. Prezentirani podaci uzeti su iz *Radničkih zaštita*, te *Socijalnog arhiva* 1—2/1935, tabela XIV, i 1940, II-12. Jasno je da tu pomoć nisu primali samo sezonski radnici već i kvalificirani gradski radnici.

U periodu do 1935. država se nije ni upustila u neki konstruktivan, aktivni intervencionizam na polju radne snage, iako su to činile gotovo sve države po uzoru na Sjedinjene Američke Države. U svojoj kritici financijske politike države Jozo Tomašević navodi da je za vrijeme krize država vodila posve pasivnu financijsku i privrednu politiku, te da se pokazala virtuoznom u odgađanju »za kasnije« i najhitnijih problema i da intervencija države u pogledu njezinih socijalnih funkcija nije uopće bila većih razmjera.¹²⁰

Kako bi se spriječio priliv nezaposlenih seljaka u Zagreb kao centar Burze rada, osnovani su niži organi burze, te 1938. uz podružnice u Osijeku i Sušaku, imamo ekspoziture u Slavanskom Brodu i Karlovcu i povjereništva u Belišću, Pakracu, Sisku, Čakovcu, Varaždinu i Delnicama. Ti su se organi bavili posredovanjem rada, ali ponajviše pomaganjem nezaposlenim. Godine 1938. obavezanim osiguranjem radnika za slučaj nezaposlenosti ograničene su ionako male vanredne pomoći za nezaposlene, čime su bili pogođeni upravo sezonski radnici-seljaci.

Nezaposlenim siromašnim seljacima-radnicima nastojala je država pomoći organiziranjem javnih radova. No taj oblik pomaganja počeo se opsežnije primjenjivati tek 1938, kad je zaključen dugoročni 6% zajam

¹²⁰ Jozo Tomašević, *Financijska politika Jugoslavije 1929—1934*, Zagreb 1935, 82.

od četiri milijarde dinara za javne radove i narodnu obranu i izrađen plan koji je potrebe države preferirao pred lokalnim potrebama.¹²¹

Na takvoj izgradnji sistema javnih radova počeo je raditi ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr Marko Kostrenčić još 1931. godine, zatraživši da više ministarstava zajednički izrade planove koji društveno-ekonomski i politički koriste cijeloj zemlji.¹²²

S manjim svotama započelo se s javnim radovima u 1932. godini, te je potkraj 1932. država odobrila deset milijuna dinara a u 1933. je tu svotu utrostručila.¹²³

Zbog toga što su radnici na javnim radovima bili izuzeti od socijalnog osiguranja, kako taj ured ne bi u slučaju bolesti imao prema njima nikakvih obveza, nemamo podataka o broju osoba koje su radile na javnim radovima (nasipima, cestama, melioracijama, javnim građevinama).¹²⁴

Znamo da se u početku radilo gotovo isključivo za hranu, ali i onda kad su uvedene novčane isplate, one su bile tako male da su pravi radnici (tj. radnici bez zemlje) prihvaćali taj posao tek u krajnjoj nuždi.¹²⁵ Na javnim radovima radili su uglavnom siromašni, nezaposleni seljaci.

Inače, mišljenja o sanaciji jugoslavenske privrede na osnovi stvaranja pune zaposlenosti bila su različita i pod očitim utjecajem svjetskih ekonomskih teoretičara. Na beogradskoj konferenciji 15. I 1932, koju je sazvao tadašnji ministar Marko Kostrenčić, zagrebački statističar Arthur Benko predlagao je da se racionalizacija industrije (provodena pojačanom intenzivnošću rada i otpuštanjem radnika, opaska MKD) stavi pod naročiti nadzor vlasti, i da se čitava privreda prilagodi novostvorenim prilikama nastalim pod utjecajem krize, te da se suvišna radna snaga sa sela postepeno apsorbira u određenim dijelovima privrede.¹²⁶ Ministar socijalne politike god. 1933, Ivan Pucelj, mislio je da treba razviti gradsku privredu i naročito industriju, u kojoj bi se zaposlili nezaposleni sa sela.¹²⁷ Dragiša Cvetković, ministar istog ministarstva 1937. godine, vidio je rješenje nezaposle-

¹²¹ Pravilnik za izvršenje javnih radova (*Službene novine*, od 26. I 1929); dr Mibailo Milošević, *Politika javnih radova, XX vek*, br. 4, 38.

¹²² Novi ministar socijalne politike i narodnog zdravlja o socijalnom osiguranju, *Radnička zaštita*, 1931, 468.

¹²³ Pravilnik o pomaganju sirotinje, nezaposlenih radnika i izvodenju javnih radova, *Službene novine* od 31. XII 1932; v. поближе I. Perić, Organizacija javnih radova u Jugoslaviji, *Radnička zaštita*, 1934, 25.

¹²⁴ B. Haberle, *Osvrt, Radnička zaštita*, 1940, 382.

¹²⁵ God. 1932. nadnica radnika na javnim radovima kretala se od 18 do 25 dinara razmjerno obiteljskom stanju i godinama starosti radnika (Hitna pomoć kraljevske vlade siromašnom stanovništvu oskudnih krajeva, *Radnička zaštita*, 1932, 93). Kasnije, nakon donošenja Uredbe o minimalnim nadnicama ona je još niža i ustaljuje se na satnici od dva dinara, zadržavši tu visinu u toku čitave 1938. godine usprkos visokoj inflacijskoj stopi (Pravilnik o hitnom pomaganju pasivnih krajeva, *Službene novine*, 13. X 1938). Stalna sredstva za javne radove odobrena su tek Uredbom od 1933 (*Službene novine*, 23. XI 1933).

¹²⁶ Arhiv Hrvatske (dalje: AH), zbirka Benko, 81—VII/1 a—5 — prijedlozi A. Benka Grade od 9. I 1932. Naponinjem ovom prilikom da raznolika djelatnost Benka još uopće nije proučena u našoj povijesno-ekonomskoj literaturi, iako je višestruko utjecala na aktivnost komora i iseljeništa.

¹²⁷ *Radnička zaštita*, 1934, 160; *Socijalni arhiv*, 3—4/1935, 73.

nih u aktiviranju zemljoradnje, a njegovom mišljenju pridružio se i poznati socijaldemokrat Bogdan Krekić.¹²⁸

Treba ipak istaći da je usprkos neorganiziranosti važnost javnih radova na mijenjanju strukture radnika bila velika. Javni radovi razotkrili su svu bijedu sela. Jednom izvučeni iz osiromašena sela, radnici-seljaci više se nisu željeli vratiti na selo u gladovanje, gdje o njima baš nitko nije vodio računa. Ali javni radovi privukli su sa sela velik broj nedovoljno zaposlenih seljaka i što je više javnih radova poduzimano, to je ponuda radnika-seljaka bila veća, uz ponovni daljnji pritisak na proširivanje radova te vrste.

Javni radovi su ipak pomogli osiromašenim radnicima-seljacima sjeverne Hrvatske da prežive teška vremena. Istina, oni nisu bili organizirani u vrijeme kad je seljaku bilo najteže. U vrijeme najdublje depresije sela (1929—1932) javnih radova nema... Oni su organizirani istom onda, kad je jugoslavenska privreda već izašla iz krize i došlo do normalnog rasta radne snage.¹²⁹

5.

Utjecaj emigrantskih kretanja na porast nezaposlenosti u zemlji. Jedan od uzroka naglo sve veće nezaposlenosti na području sjeverne Hrvatske za vrijeme velike gospodarske krize treba tražiti u emigrantskim kretanjima. O emigraciji treba voditi računa i pri analizi radne snage, jer nezaposleni odlaze u emigraciju i tamo se zapošljavaju kao radnici u rudnicima i u industriji ili kao poljoprivredni radnici.

Iseljavanjem trajnog ili privremenog karaktera rješavali su se problemi agrarne prenaseljenosti sela. Iseljavanje s područja Međimurja, Hrvatskog zagorja, Gorskog kotara, a i sitnih seljaka zapadne Slavonije postalo je tradicija nužna za opstanak onih koji ostaju, te je bila izrazito ekonomskog karaktera.

Međutim, nakon prvoga svjetskog rata Dillingham actom od 19. V 1921. Sjedinjene Američke Države prvi put ograničavaju imigraciju na 3% narodnosti prema popisu iz 1910, a nakon toga uslijedilo je još nekoliko propisa koji su bili vrlo nepovoljni za jugoslavensko stanovništvo.¹³⁰ Iseljavanje se nastavlja, ali u zemlje u kojima je egzistencija naših radnika bila vrlo nesigurna (Argentina i Kanada). Javlja se i pojačano privremeno iseljavanje u Francusku (Francusku kriza zahvaća istom 1931. kao i Jugoslaviju) i Njemačku, i to isključivo poljoprivrednih radnika za kojima su obje zemlje s razvijenom urbanizacijom i industrijski razvijenim središtima osjećale potrebu, jer tamošnji radnici nisu htjeli obrađivati zemlju uz tadašnje radne i plaćevne uvjete.

¹²⁸ Aktivnost Ministarstva na rešavanju socijalnih problema, *Socijalni arhiv*, 1938, I 2—3; B. Krekić, Radnička nezaposlenost, *Socijalni arhiv*, 1938, 1—25.

¹²⁹ V. Serdar, Utjecaj razvitka gospodarstva u posljednjim godinama na uposlenost radništva, *Radnička zaštita*, 1938, 124.

¹³⁰ Naime, mnogi Hrvati iskazali su se u SAD kao državljani bivše Austro-Ugarske, te je tako povećana kvota Austrijanaca, a na štetu Hrvata iz novostvorene Kraljevine SHS.

No, već 1929. zastaju tokovi iseljavanja prema prekomorskim zemljama, a zatim prestaje i odlazak na privremeni rad u evropske zemlje (tabela 13 i 14). Dolazi čak do suprotnih tendencija, te je 1931. povrat iseljenika iz prekoceanskih zemalja u Hrvatsku za dvije tisuće veći od odlaska, a takav emigracioni deficit može se bilježiti sve do 1935. godine. Vraćanje iseljenika doseglo je kulminaciju 1931. godine, kad se u sjevernu Hrvatsku vratilo 6088 iseljenika.¹³¹ Smanjena prekoceanska emigracija, a osobito nedolazak novčanih doznaka naših iseljenika koji su do krize

Tabela 13.

STATISTIKA PREKOOCEANSKOG SELJENJA IZ SJEVERNE HRVATSKE
I VRAĆANJA OD 1927. DO 1938. GODINE*

Godina	Otišlo			Vratilo se		
	muškaraca	žena	ukupno	muškaraca	žena	ukupno
1921.	—	—	78.000**	—	—	3.583
1922.	—	—	—	—	—	2.854
1923.	1.591	947	2.538	—	—	841
1924.	2.990	1.057	4.047	—	—	2.180
1925.	4.212	2.376	6.588	—	—	1.840
1926.	4.434	1.217	5.651	—	—	1.904
1927.	6.706	1.890	8.596	—	—	2.125
1928.	7.158	1.442	8.600	—	—	2.092
1929.	1.410	1.941	6.351	—	—	2.157
1930.	2.607	1.388	3.995	2.503	459	2.962
1931.	1.022	626	1.648	3.260	411	3.671
1932.	487	332	819	2.082	409	2.491
1933.	514	315	829	1.129	220	1.349
1934.	558	410	968	869	198	1.067
1935.	—	—	1.079	—	—	850
1936.	—	—	1.152	—	—	778
1937.	874	739	1.613	—	—	960
1938.	—	—	1.735	—	—	707

* Zavod za migracije i narodnosti, tabele prekoceanskog iseljavanja Iseljeničkog komesarijata.

** V. Holjevac, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967, 22.

¹³¹ M. Kolar-Dimitrijević, Djelovanje velike svjetske krize na migraciona kretanja jugoslavenskog stanovništva, zbornik: Svetska ekonomska kriza 1929—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, Beograd 1976, 337—365.

Tabela 14.

STATISTIKA KONTINENTALNOG SELJENJA IZ SJEVERNE HRVATSKE I VRAĆANJA OD 1927. DO 1939. GODINE*

Godina	Otišlo			Vratilo se		
	muškaraca	žena	ukupno	muškaraca	žena	ukupno
1927.	—	—	1.023	—	—	—
1928.	—	—	1.746	—	—	—
1929.	—	—	6.098	—	—	—
1930.	—	—	4.635	—	—	1.807
1931.	—	—	1.570	—	—	2.417
1932.	—	—	503	2.366	189	2.555
1933.	—	—	414	1.112	151	1.263
1934.	—	—	407	696	204	900
1935.	—	—	392	563	208	771
1936.	696	501	1.197	381	133	514
1937.	2.369	486	2.855	515	151	666
1938.	1.024	237	1.261	905	218	1.123
1939.	4.467	850	5.427	—	—	—

* Zavod za migracije i narodnosti u Zagrebu, tabele kontinentalnog iseljavanja Iseljeničkog komesarijata. Tabele su se počele voditi tek 1927. godine i to uzgredice.

pomagali članove svoje obitelji na selu, direktno djeluje na porast nezaposlenosti i jačanje krize u zemlji. U periodu od 1932. do 1935. prekomorsko iseljavanje iz naših krajeva ne zahvaća ni 1500 osoba godišnje, te ne postoji mogućnost odliva sa agrarno prenaseljenog sela, čija dugovanja rastu zbog sve brojnijih zahtjeva novčane privrede. Tako dolaze sve više do izražaja, kako piše M. Mirković, »[...] oštre ekonomsko-društvene t.j. klasne protivurječnosti, koje su dobivale razne oblike počev od seljačkih buntova i buna do oštre klasne raspodjele u drugoj polovini 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća između pauperiziranih seljaka i eksploatatorske buržoazije, s kojom su se stopili ostaci feudalaca i postali njeni vrhovi«. ¹³² Te suprotnosti još više zaoštava nemogućnost odliva siromašnih seljaka sa sela uslijed zaostajanja vanpoljoprivredne privrede i nedovoljne akumulacije stranih kapitala, koji su se upravo za vrijeme krize počeli povlačiti iz Jugoslavije, a na to svakako utječe i jačanje administrativnog državnog aparata i gradanstva i sve jača društvena polarizacija. Benko je izračunao da je od 1830. do 1918. godine iz sjeverne Hrvatske iselilo više od pola milijuna osoba, a od 1919. do 1938. samo 89.292 osobe,

¹³² M. Mirković, *Ekonomika agrara FNRJ*, Zagreb 1950, 31, 35.

i da se u međuvremenu 49.111 osoba vratilo u zemlju.¹³³ Prema tome nezaposlenost je u Savskoj banovini emigracijom smanjena samo za 40.181 osobu, što je očito posve neznatan i nedovoljan odliv, a i taj je znatiji prvih godina nakon prvoga svjetskog rata nego kasnije.

Mijenja se i struktura iseljenika. Dok je ranije iseljavanje zahvaćalo gotovo isključivo seljačke sredine, zbog poslijeratnih propisa o mogućnostima iseljavanja samo pismenog stanovništva dolazi do izvjesnog prestrukturiranja. Osobito je za vrijeme krize porastao udio kvalificirane radne snage u iseljeničkoj masi, popevši se na 34,3% svih iseljenih osoba, odnosno za muškarce na 42,2%, a za žene na 32,1% (tabela 15 i 16). To možda potvrđuje zaključak Dragoljuba Tasića da je odlučan faktor za iseljavanje odnos najamnih radnika i poslodavaca.¹³⁴ S popuštanjem krize ponovo se povećao udio seljačkih masa u iseljavanju, osobito nakon 1936. godine, kad ponovo počinje otprema čitavih transporata poljoprivrednih radnika iz zagrebačkog područja i Međimurja u Francusku, a zatim i u Treći Reich, koji je oslobađao radnu snagu iz poljoprivrede za potrebe ratne industrije. Teškoće u zapošljavanju tih radnika bile su velike, a položaj i zarade veoma nesigurne i male. Ipak zbog nagomilanih socijalnih suprotnosti i sve manjih mogućnosti zarade u zemlji, nezaposleni radnici zapadnih krajeva Jugoslavije prelaze i ilegalno u Treći Reich, gdje su izvrgnuti političkom pritisku i veoma teškim uvjetima rada. Broj radnika koji su ilegalno prešli granicu nije evidentiran, iako s obzirom na pregledanu arhivsku građu mora biti prilično visok.¹³⁵

Uoči drugoga svjetskog rata privremeno iseljavanje u Treći Reich postaje tako veliko da je djelovalo i na političke odnose između Jugoslavije i Trećeg Reicha, pogotovo kad su i kvalificirani radnici iz Jugoslavije — nezadovoljni svojim položajem u zemlji — počeli pokazivati veći interes za zapošljavanje u njemačkoj industriji, iako su znali za nepovoljne uvjete rada i ograničenost transferiranja zarada u zemlju.

Izvjestan utjecaj na nezaposlenost sjeverne Hrvatske imali su svakako i strani radnici zaposleni u hrvatskoj privredi, te su se povremeno iz radničkih sindikata javljali zahtjevi za ograničenje broja stranih radnika.¹³⁶

¹³³ A. Benko Grado, Socijalna statistika, *Hrvatski radnik*, 1940, br. 12; O iseljavanju iz Hrvatske v. Tihomir Telišman, Statistički pokazatelji o iseljavanju naših ljudi s posebnim osvrtom na Hrvatsku, Zbornik Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom, Zagreb 1978, 136—138, a o iseljavanju iz Jugoslavije za pola stoljeća Mladen Friganović, Emigration from Yugoslavia in the period 1901—1945, *Fremdarbeiterpolitik des Imperialismus*, sv. 11, 1981, 15—17.

¹³⁴ D. Tasić, Socijalno-demografska slika Jugoslavije, *Socijalni arhiv*, 1940, 1—74.

¹³⁵ Otprema prvih četrnaest transporta u Francusku, *Socijalni arhiv*, 1936, 1—116; M. Kolar-Dimitrijević, Movement of labour force between the Third Reich and Yugoslavia (1933—1941). — *The Third Reich and Yugoslavia (1933—1945)*, Beograd 1977, 331—362; *Ista*, Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem Reichu (1933—1941). — *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 1976, III, 131—156.

¹³⁶ Ti su zahtjevi bili osobito intenzivni poslije prvoga svjetskog rata, ali su poslodavci odbijali zahtjev domaćih radnika s razloga da je strana radna snaga bolje kvalificirana i bolje upućena u rad sa stranim strojevima. Postojala je praksa da radničke komore daju odobrenje za stranu radnu snagu izjavom da u zemlji nema domaćih radnika te vrste, ali se zatim to odobrenje produžavalo u nedogled. Država je također sprečavala ograničavanje ulaska stranih radnika pozivajući se na međusobne ugovore s matičnim zemljama stranih radnika (M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931, Zagreb 1973, 73—77).

Tabela 15.

UDIO RADNIŠTVA U MEĐUKONTINENTALNOJ MIGRACIJI IZ SAVSKE BANOVINI OD 1929. DO 1939. GODINE*
(Apsolutno)

Godina	Radnici		Ukupni broj muških iseljenika		Radnice		Ukupan broj ženskih iseljenika
	kvalificirani	nekvalificirani	kvalificirane	nekvalificirane	kvalificirane	nekvalificirane	
1929.	796	260	1410	170	383	1941	
1930.	591	200	2607	78	382	1388	
1931.	376	59	1022	43	201	626	
1932.	193	13	487	88	65	332	
1933.	216	18	514	59	58	315	
1934.	236	32	558	80	66	410	
1935.	233	45	583	58	85	496	
1936.	133	32	574	50	49	578	
1937.	247	10	874	57	43	739	
1938.	187	111	1000	32	120	735	
1939.	170	24	554	26	106	368	

* Podaci prikupljeni iz Godišnjih statistika iseljeničkog komesarijata Savske banovine za godine 1929. do 1939.

Tabela 16.

UDIO RADNIŠTVA U MEĐUKONTINENTALNOJ MIGRACIJI IZ SAVSKE BANOVI NE OD 1929. DO 1939. GODINE*
(U postocima)

Godina	Radnici		Radnice		Ukupno radništvo	
	kvalificirani	nekvalificirani	kvalificirane	nekvalificirane	kvalificirano	nekvalificirano
1929.	18,0	6,0	8,7	19,7	15,2	10,3
1930.	22,6	7,7	5,6	27,5	16,7	14,8
1931.	36,7	5,7	6,8	32,1	26,0	15,7
1932.	39,6	2,6	26,5	19,5	34,3	9,5
1933.	42,0	3,5	18,7	18,7	34,3	9,1
1934.	42,2	5,7	19,5	16,0	32,6	10,1
1935.	39,9	7,7	11,8	17,1	26,9	12,0
1936.	23,1	5,5	8,6	8,4	15,8	7,0
1937.	28,2	1,1	7,7	5,8	18,8	3,3
1938.	18,7	11,1	4,3	16,3	12,6	13,3
1939.	30,6	4,3	7,0	28,8	21,2	14,0

* Podaci prikupljeni iz Godišnjih statistika iseljeničkog komesarijata Savske banovine za godine 1929. do 1939.

Najveći postotak u razmatranom periodu tiskan je kurzivom

Najmanji postotak u razmatranom periodu tiskan je polupostotkom

ZAKLJUČAK

Savska banovina u svojem trajanju od 1929. do 1939. prolazi dvije faze konjunktura i dvije faze krize. U 1929. i 1930. njezina se privreda nalazila u najboljoj kondiciji čitava međuratnog perioda, jer je strani kapital bio privučen jačanjem autoritativnog režima (diktature). U tom je periodu i zaposlenost velika, a selo zahvaćeno već više godina agrarnom krizom nudi jeftinu radnu snagu najbolje životne dobi koja više ne nalazi mogućnost odliva. Umjesto emigrantskih tokova došlo je već u to vrijeme do vraćanja emigranata iz prekooceanskih zemalja zahvaćenih krizom i do obustave njihovih iseljeničkih doznaka pa su to prvi znaci velike svjetske depresije i u Savskoj banovini. Svoj najviši domet privreda Savske banovine ima u svibnju 1931. kad je provedena stabilizacija valute i ojačane zlatne i devizne zalihe Narodne banke.

Okolo sredine 1931. velika svjetska kriza naglo prodira u Evropu i brzim hodom rastvara tadašnji sistem svjetske privrede, koja se počinje zatvarati u uske državne granice. Obustave kreditiranja privrede od banaka imaju za posljedicu naglo otpuštanje radnika i gotovo potpuno zamiranje izvoza. U radu ostaju samo poduzeća koja rade za nužne potrebe domaćeg stanovništva.

Kriza je u našoj zemlji izazvala velike potrebe upravo u strukturi radne snage. Zaposlenost i nezaposlenost postaju centralni problem Savske banovine. S obzirom na neke specifičnosti naše zemlje nezaposlenost većim dijelom nije bila službeno registrirana u toku velike svjetske krize, jer su se nezaposleni radnici — koji nisu imali pravo na financijsku pomoć — povukli na selo i tamo životarili. Jednako tako i povratnici iz emigracije gube se u masi nedovoljno zaposlenih ljudi sela, bez obzira na svoju kvalificiranost i radno iskustvo.

Svaka mogućnost zarade — kao što su pokazali javni radovi — privlači, usprkos vrlo nepovoljnim uvjetima, velik broj radnika i radnika-seljaka. U ovom su radu prikazani samo okvirni glavni tokovi kretanja zaposlenosti i nezaposlenosti bez analize strukture zaposlenih i nezaposlenih radnika.

Jugoslavenski državnici — vođeni građanskim ekonomistima — uspjeli su izaći iz krizne situacije tek na temelju ponovnog uklapanja Jugoslavije u svjetske privredne tokove, ali pod vrlo nepovoljnim uvjetima i na osnovi klirinških sporazuma s fašističkim zemljama. Umjesto slobodnog funkcioniranja međunarodne izmjene dobara i kapitala javljaju se izraziti protekcionistički tokovi i intervencija države u mnogim pitanjima, koja nakon završetka krize postaje sve jača, ali je na polju radnih odnosa često zakašnjela, loša i promašena.

Nedovoljno organizirana privreda Savske banovine nije mogla osigurati ni potrebnu zaposlenost ni stalnost zaposlenja, jer nije mogla riješiti problem potrošnje i pravednije raspodjele nacionalnog dohotka. Krizne situacije (1931—1934. i 1938) narušavaju ionako slabe sisteme, i u svojem završnom dijelu uvijek dovode do jačanja radničkih pokreta (štrajkovi 1935—1936. i 1939), koje uvijek pomaže i okolno stanovništvo, te tako pokazuju nezadovoljstvo naroda tadašnjom privrednom i državnom politikom.

SUMMARY

ECONOMIC TRENDS, EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT OF WORKERS IN SAVA'S BANNAT (1929—1939)

Between 1929 and 1939 Sava's Bannat went through two phases of prospering and two phases of crisis. Until the Autumn of 1931 its economy was in the best condition, because the foreign capital shifted from the countries overtaken by the crisis to the countries where authoritative regimes were still providing the usual percent of profit.

The great world crisis poured on Sava's Bannat with its full strength in the Fall of 1931 perturbing all former economic courses. The obvious employment decreases. On the other hand, less evident unemployment increases. It is the time of returning to agriculture of all those unemployed who had no right to the support, which was not only too low but also very limited. The structure of manpower has been also changing to the disadvantage of male workers.

The economy in Sava's Bannat succeeded to come out of the crisis only after making clearing agreements with the fascist countries and revival of the export to these countries. Those agreements were highly unfavourable for the Yugoslav economy and they did not offer any chance for a normal management either in the sphere of export or in the sphere of production. Interventions by the state were getting larger, but concerning the question of employment they were often too late, inadequate and usually unsuccessful.

Unadequately organized economy of Sava's Bannat could not ensure the necessary employment rate nor greater stability because it was not able to solve the problem of low consumption and more righteous distribution of the gross national income.

The crises (1931—1934 and 1938) disturbed even more already shaken systems, and in their end resulted in an increasing number of strikes. The strikes were helped by the local population, which is in itself the proof of the people's dissatisfaction with the existing economic and governmental politics of the old Yugoslavia, which completely failed in the sphere of social politics and regulation of the labour market.